

પ્રવોધચંદ્રોદયનાટક

મૂળ સંસ્કૃતઉત્પત્તી
વેદધર્મ સલાના અધ્યક્ષ
પંડિત શ્રીનયકૃષ્ણ જીવનરામજીની
મહાયતાથી

ભોગીલાલ મહાનંદ ભટ્ટ

ગુજરાતીમાં રચ્યું,

તે

વેદધર્મસલાના તંત્રી કેશવલાલ હરિરામે

છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

મુંબઈ,

ઓરિયન્ટલ મુદ્રાલય.

સંવત ૧૯૩૭. સન ૧૯૮૧.

મૂલ્ય ૧૦ આના.

પ્રસ્તાવના.

વર્તમાનકાળમાં પ્રસિદ્ધ ઓપાનિયામાં આવતા ધણાખરા વિષયો વિરોધેકરી વ્યવહારસંબંધી બાબતોના જ્ઞાનથી ભરેલા હોય છે, પરંતુ પરમાત્માસંબંધી જ્ઞાનનો માર્ગ દર્શાવનાર વિષયો તો ભાગ્યેજ તેમાં જોવામાં આવે છે. વેદધર્મસભા તરફથી નિકળતાં આર્યધર્મપ્રકાશ ઓપાનિયામાં તેના નામને અનુસરીને ધર્મસંબંધી જ્ઞાનના વિષયો વખતે વખતે દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન ચાલતો રાખવામાં આવે છે. તેજપ્રમાણે આ ‘પ્રબોધચંદ્રોદય નાટક’ નામનો વિષય તેમાં ચાલુ કરવાની સભાના કેટલાક આગેવાન ગૃહસ્થોની ઈચ્છા થઈ, અને તે કામ તેમણે મને સોંપ્યું. સભાના અધ્યક્ષ પંડિત શ્રીજયકૃષ્ણ જીવનરામજીએ તે ગ્રંથ મૂળ સંસ્કૃતઉપરથી ગુજરાતીમાં જેમ બને તેમ સરળપણે સમજાવવા ઉત્સાહ બતાવ્યો જેથી તેને ગુજરાતી ભાષામાં લખવાનું કામ મેં માથે લીધું અને તે પ્રમાણે આ વિષય થોડેથોડે ‘આર્યધર્મપ્રકાશ’ ઓપાનિયામાં દાખલ કરવામાં આવતો હતો. જે હમણા પૂરો થઈ રહેવાથી સભાના તંત્રી તરફથી તેને જુદા ગ્રંથરૂપે છપાવી પ્રજાની સમક્ષ નિવેદન કરવામાં આવ્યો છે.

આ વિષય ગુજરાતી ભાષામાં સરળ રીતે યથાસ્થિત સમજાવવામાં પંડિત શ્રીજયકૃષ્ણ જીવનરામજીએ કૃપા કરી મને સંપૂર્ણ સહાયતા આપી છે, તોપણ એ ગ્રંથનું ગૂઢપાણું તથા એ વિષયની મહત્તા જોતાં એ વિષય લખવાને મેં જે માથું માર્યું છે તે મારી શક્તિ ઉપરાંત છે, એમ હું માનું છું. માટે જ્ઞાનીજનોએ દોષ સુધારી લેવો એ મારી પ્રાર્થના છે.

જેટલીએક અઠચણીને લીધે આ ગ્રંથનો છઠ્ઠો અંક લખવાના પ્રસંગે તેમાં જેટલું જોઈએ તેટલું લક્ષપૂર્વક અવલોકન કરવાને મારાથી બન્યું નથી, પરંતુ વિશેષેકરી તે પ્રસંગે તેમજ બીજે પ્રસંગે આ કામમાં સભાના તંત્રી કેશવલાલ હરિરામે ઠીક મદદ કરી છે.

આ ગ્રંથને ગુજરાતી ભાષામાં ગોઠવતાં તેમાં મૂળ સંસ્કૃતના શબ્દ શબ્દનું ભાષાન્તરણ દાખલ કરવાનો નીયમ ન રાખતાં તેનાં મૂળનાં વાક્યનો ખરો ભાવ જેમ બને તેમ ગુજરાતી વાક્યમાં આવી જાય તેવા પ્રકારની વાક્યરચના આણવા યથામતિ પ્રયત્ન કરેલો છે, તોપણ એ તો નિઃસંશય છે કે મૂળ સંસ્કૃત વાણીમાં જેટલી અને જેવા પ્રકારની ખૂબી તથા ભાવ સમાયેલાં છે, તેની સાથે આની તુલના થઈ શકવાની નથી.

આ પાખતમાં પંડિત શ્રીજયકૃષ્ણજીએ ઉત્સાહપૂર્વક શ્રમ લેઈ મને જે સહાયતા આપી છે તેને માટે હું તેમનો ધણો આભારી છું.

પ્રવોધચંદ્રોદયનાટક.

અંક ૧ લો.

પાત્રો.

સૂત્રધાર.....નાટકપાત્રોનો નાયક.

નટી.....તેની સ્ત્રી.

કામ.....મહામોહનો સામેત (વિષય વાસના)

રતિ.....કામની સ્ત્રી (આસક્તિ).

વિવેક.....મહામોહાદિકનો પ્રતિપક્ષી (સારઅસારની સમજણ).

મતિ.....વિવેકની સ્ત્રી (બુદ્ધિ).

નાન્દિ.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત હંદ.^૧)

મધ્યાન્હે જલ જેમ સૂર્ય કરમાં ભાસે તથા જે વિષે,—
અજ્ઞાને કરી પંચભૂતમય આ ત્રૈલોક્ય આખું દિસે;

૧ આ નાટક સંસ્કૃત ઉપરથી ગુજરાતી ભાષામાં લખતાં તેના ખોલે-
ખોલનું ભાષાંતર લખવાથી મૂળ સંસ્કૃતમાં સમાયેલી ઇબારત, ભાવાર્થ
અને હેતુનું જેવું જોઈએ તેવું ચિત્ર પડી શકતું નથી, એટલા માટે
આ ભાષાંતરમાં તે મતલબ સાચવવાને અમે જ્યાં જ્યાં જરૂર પડી છે
ત્યાં મૂળ સંસ્કૃત વાક્યના ખોલેખોલનુંજ ભાષાંતર લખવાના દુરાગ્રહને મુકી
દેઈ મૂળના વાક્યની ઇબારત, ભાવાર્થ અને હેતુ યથાસ્થિત આવી જાય તેવી
વાક્યયોજના ગુજરાતી ભાષાની ઇબારતમાં આણવાને પ્રયત્ન કરેલો છે.

૨ મધ્યાન્હકાળે સૂર્યના કિરણોથી ખારી જમીનમાં દેખાતું ઝાંઝવનું
જળ (અજ્ઞાનને લીધે) જેમ ખરે ભાસે છે તેમ જેની અજ્ઞાનતાને લીધે
પૃથ્વીઆદિ આ પંચભૂતમય સર્વ (મિથ્યા) સૃષ્ટિ સાચીજ હોય એમ લાગેછે,

માલાના અહિની પહે લય ધરે જેના વિવેકે કરી,
આનંદાબિધ ઉપાસિએ અંમલે તે, આત્મસ્વરૂપે કરી. ૧

(મંદાક્રાંતાવૃત્ત.)

સુષુમ્ણામાં ચર્ત પવનથી મૂકિને બ્રહ્મ રંધ્ર,
હે તું શાન્તિ મન તણિ થતાં, ભારિ આનંદ સાંદ્ર;
પ્રત્યગ્જ્યોતી નિયમિ શિવનું, શ્રેષ્ઠ છે વિશ્વવ્યાપી,
તેને જાણે તૃતિય નયને સ્પષ્ટતા હોય આપી. ૨

સૂત્રધાર—મંગલાચરણનો વિસ્તાર વિશેષ કરવાની અગત્ય નથી.
જેના ચરણાર્પિદમાં, સમગ્ર દેશના રાજાઓનો સમુદાય પોતાના
મસ્તકઉપર મુકેલા મણિમય મુકુટના અગ્રભાગથી આરતી
ઉતારે છે, અને જેમ નૃસિંહરૂપ ધારણ કરીને વિષ્ણુએ હિરણ્ય-
કશિપુની છાતી છેદન કરી, તેમ બળિષ્ઠ શત્રુઓના સમુદાયની
છાતિઓરૂપી કમાડ ફાડવામાં જે પરાક્રમી છે, જેણે મહાસમર્થ
રાજાઓના કુળોના નાશરૂપી સમુદ્રમાં કુબી ગયેલી પૃથ્વીના
રક્ષણાર્થેજ જાણે વરાહરૂપ ધારણ કર્યું હોયની! અને જેની
કીર્તિરૂપી આભૂષણો સર્વ દિશારૂપી સ્ત્રિઓના કાનમાં શોભી
રહ્યાં છે. (એટલે ચારે દિશામાં જેની કીર્તિ ગાજી રહી છે.)

અને જેમ અંધારામાં પડેલી દોરડીથી અજાણ્યાઓને સર્પનો ભ્રાંતિ થાય છે
અને જાણ્યા પ્રધી તે ભ્રાંતિ ટળી જાય છે. તેમ જેનું જ્ઞાન થવાથી આ
સમગ્ર સૃષ્ટિ મિથ્યાછે એમ સમજવામાં આવેછે; એવા અખંડાનંદ નર્મજ
સ્વાત્માનંદાનુભવરૂપ સ્વયંપ્રકાર તેમની અંધ ઉપાસના કરીએ છીએ.

૧ સર્પ. ૨ નિર્મળ.

૩ અંતરનાડી સુષુમ્ણાને વિષે રૂંધેલા વાયુવેડે કરીને જેણે બ્રહ્મરંધ્ર
(મગજ) નું ઉલ્લંઘન કર્યું છે, અંતઃકરણ શાંત થયેસતે આનંદધન જામી જે
પ્રકટ થઈ રહે છે અને યોગમાં આસક્ત એવા શિવજીએ ત્રોળ નેત્ર
નિમિત્તે કરીને જાણે સ્પષ્ટ કરી દેખાડ્યું હોયની! એવું જે પ્રત્યક્ષજ્યોતિ તે
સર્વથી એકપણે વર્તે છે.

૪ રૂંધેલા. ૫ અભિજ. ૬ સત્યજ્ઞાનાનંદમય. ૭ નિયમવાળા.

એવા શ્રીમાન્ જોષાળનામના રાજ્યે મને આજ્ઞા કરી છે કે, હમણાં કીર્તિવર્મદેવ રાજાના દ્વિગ્વિજયરૂપી જે કાર્ય હતું તે સિદ્ધ થયું. તેથી અમે કૃતકૃત્ય થયા, કારણ કે જે જે રાજ્યો કીર્તિવર્મદેવ રાજાના શત્રુઓ હતા તેમનો નાશ કરીને તે તે ઠકાણે ધર્મ મર્યાદાને જાણનારા સારા નીતિવાન એવા ઉત્તમ કારભારિયો સ્થાપીને પૃથ્વીનું સંરક્ષણ કર્યું, અને જેની ચારે બાજુએ સમુદ્ર વીંટાયેલો છે એવી જે પૃથ્વી તેનેવિષે કીર્તિવર્મદેવ રાજાનું એક ચક્રવર્તી રાજ્ય સ્થપાયું, પણ ક્રોમળ સ્વભાવના એ કીર્તિવર્મદેવ રાજાનો દ્વિગ્વિજય કરવાના સમારંભના સંબંધમાં ખદ્ધાનંદના રસનો અનુભવ લેવાને અમને વિલંબ થયો, અને નાનાપ્રકારના જે વિષયરસ તેમના સેવને કરીને મલિન એવા ઘણા કાળ કાઢ્યા. હવે શાંતરસ જેમાં નિરૂપણ કરેલો હોય તેવા નાટકે કરીને ચિત્તને વિનોદ કરવાની અમને ઇચ્છા છે. વાસ્તે પરમપુજ્ય કૃષ્ણમિશ્ર પંડિતે પ્રથમ પ્રત્યોદયંદ્રોદય નામનું જે નાટક રચીને તમને અર્પણ કરેલું છે, તેનો ખેલ કીર્તિવર્મ રાજાને રાજ્યસભાસહિત જોવાની અતિ આતુરતાએ માટે તે નાટક આજ કીર્તિવર્મ રાજાની આગળ ભજવી બતાવવું. એટલા માટે કામનો પ્રારંભ કરવાને હું ઘેર જઈ મારી સ્ત્રીને તથા વાજીત્ર વગાડનારાઓને ખેલાવી લાવું. (પડદા સામુ જોઈને) પ્રિયા! અહીં આવ.

મટી—(પ્રવેશ કરીને) સ્વામી, શી આજ્ઞા છે?

સૂત્રધાર—પ્રિયા, જેની કીર્તિ આખા વિશ્વમાં વ્યાપી રહી છે એવા જોષાળ રાજાનું નામ તારા જાણવામાં તો હશે. જેનો પ્રતાપરૂપી અગ્નિ શત્રુના સૈન્યરૂપી અરણ્યમાં દાહ કરવાને સમગ્ર પૃથ્વીમાં પ્રસરેલો છે, જેણે સર્વ મંડળેશ્વરોને છતીને પોતાના મિત્ર કીર્તિવર્મ રાજાને રાજ્યાભિષેક કરીને સ્થાપ્યો છે, જેણે પૂર્વે યુદ્ધમાં સંહારેલા મદોન્મત્ત હાથીઓના સુકાઈ ગયેલા ગંડસ્થળમાં કાતને માર્ગે ભરાયેલા પવનના ઊંચા સ્વરરૂપી

વાજ્રના નાદ કરીને રણભૂમિમાં જેના શુરવીરપણાના હજી સુધી યશ ગવાય છે અને તે વેળાના સંગ્રામમાં મરણ પામેલા યોદ્ધાઓનાં શ્વેદરસમાં સેના લક્ષ કરવાને મોટા આનંદથી આવનારી રાક્ષસીઓનો કોલાહલ હજી સુધી કાનને ચમકાવે છે, એવા મહા-શુરવીર ગોપાળરાજ, કે જેની સર્વ ઉત્કંઠા પૂરી થઈ છે, તે હવે પોતાનું મન પારમાર્થિક વિચારમાં લગાડવા ઇચ્છે છે. તેણે મને પ્રબોધચંદ્રોદય નામનું નાટક લખવી ખતાવી સર્વ સલા-સદાને આનંદ પમાડવાની આજ્ઞા કરી છે. તેથી તું આપણા સર્વ નાટકપાત્રોને પોતપોતાના વેશ ધારણ કરવાને કહે.

નટી—(આશ્ચર્યથી) હે આર્યપુત્ર! એ તો મોટું આશ્ચર્ય! જેણે પોતાની ભુજાઓના બળના પરાક્રમે કરીને સર્વ રાજાઓના સમુહને નમાવ્યા છે અને મધુદૈત્યનો નાશ કરનાર વિભીષણે જેમ ક્ષીરસમુદ્રનું મથન કરીને લક્ષ્મી સંપાદન કરી, તેમ કાનપર્વત ખેંચેલા કાળ ધનુષ્યમાંથી છુટતા હજારો બાણોના વરસાદ કરીને અધમુવા થયેલા ઘોડાંરૂપી જેમાં દહેરો ચાલે છે, ચોતરફથી હજારો તિક્ષણ શસ્ત્રોના ઉપરાઉપરી પડતા ઘાચે કરીને મૃત્યું પામેલા હાથીઓરૂપી જેમાં અગણિત પર્વતો છે અને જેમાં ચારે બાજુએ ફરતા પોતાના ભુજાંડરૂપી મંદરાચલ પર્વતો કરીને પરાભવ પામેલું સમગ્ર પાયદળરૂપી અગ્રાધ જંગલ થયું છે; એવા કર્ણરાજના સૈન્યરૂપી સમુદ્રને વલોવીને જેણે વિજયરૂપી લક્ષ્મી સંપાદન કરી છે અને જેના પરાક્રમનાં મુનિ-જનો પણ વખાણ કરે છે, એવા મહાશુરવીર ગોપાળરાજને આટલી બધી શાન્તિ કેમ આવી ગઈ?

સૂત્રધાર—હે આર્ય! સ્વભાવેજ નિર્વિકલ્પ પરપ્રભજ્યોતિ છે, તે કોઈ કારણથી સંસારકામનારૂપી વિકારને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ પાછું પોતાનું સ્વાભાવિક નિર્વિકલ્પપણું ધારણ કરે છે. જેમકે, પ્રલયકાલના તોફાની પવનથી ઉછળી રહેલો સમુદ્ર, પર્વતાદિ સહવર્તમાન આખી પૃથ્વીને ઝાળી નાંખે છે પણ તે સમય

વિત્યા પછી પાછો પોતાની મૂળમર્યાદા ધારણ કરે છે. તેમજ સર્વ રાજાઓના કુળનો નાશ કરવામાં પ્રત્યક્ષકાલના અગ્નિસરખો ફૂર એવો જે શિશુપાળરાજ તણે ચંદ્રવંશી રાજાઓનાં રાજ્ય નાશ કર્યા, તે પાછાં સ્થાપન કરી આપવાને માટેજ ગોપાળરાજને તે નિમિત્ત ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો હતો, પણ તે સ્વાભાવિક નહતો. જેને એવો પુરૂષાર્થ એજ આભૂષણછે એવા પુરૂષો, સર્વ પ્રાણિના હિતને માટેજ ભગવાન નારાયણના અંશથકી પૃથ્વીમાં અવતાર ધારણ કરી દુષ્ટોને શિક્ષા કરવાનું જે પોતાનું કામ, તે કરીને પાછા સ્વાભાવિક શાન્તિને પામે છે. તે તું પરશુરામનુંજ દષ્ટાંત વિચારી જોને કે જેમ

(મરાઠી સાહીનો રાગ.)

ફરસીથી વાળ્યો પરશુરામે, ક્ષત્રીનો સંહાર,
નિઃક્ષત્રી પૃથ્વીને કીધી, એણે એકવીસ વાર.
પૃથ્વીપર છે પ્રસિદ્ધ જેની, ફરશી તિસણુ ધારે,
ક્ષત્રિઓના ખભા ફાડવે, નિર્દય નિવંડી ભારે.
ખાળવૃદ્ધને સ્ત્રી નવ મુક્યાં, ક્ષત્રિ સઉ સંહાર્યા,
રૂઢીરની નદીઓ વહીને, માંસે થયા કીનારા.
તે સરિતામાં સ્નાન કરીને, તર્પણ કીધું સાર,
નૃપતાં કુળ એમ નિર્મૂળ કીધાં, ટાળ્યો ધરાનો ભાર.
એવા પરાક્રમી પરશુરામે, કરી ક્રોધનો ત્યાગ,
શાન્તિ ગ્રહી તપ આદ્યું આપે, આણીને વૈરાગં.

તેમજ આ ગોપાળરાજ પણ પોતાને જે કાર્ય કરવાનું હતું તે કરી શાન્તિને પામ્યાછે અને જેમ ત્રિવેકે મહાખળવાનુ મહા-મોહને જીતીને પ્રબોધનો ઉદય કર્યો તેમ ગોપાળરાજએ મહાખળવાનુ કર્ણરાજને જીતીને કીર્તિવર્મ રાજના રાજ્યનો ઉદય કર્યો.

(નેપથ્યમાં ક્રોધાયમાન શબ્દ થયો કે) અરે પાપી, અધમ નટકા! અમે જીવતા છીએ ત્યાંસુધી અમારા સ્વામી મહામોહનો વિવેકે પરાજય કર્યાનું દષ્ટાંત તું આપનારો?

સૂત્રધાર—(ગલરાઈને) અરે પ્રિયા! જીવતાં પ્રાણીઓને મદ ઉત્પન્ન કરનાર, શોભાયમાન, અતિ સુંદર રૂપવાળો, અને મદકરીને ચંચળ છે નેત્ર જેનાં એવો કામદેવ, કે જેને તેની સ્ત્રી રતિએ રોમાંચિત હાથે દૃઢ આલિંગન કરેલું છે, તે આવતા હોય એમ જાણાય છે; અને તેને મારાં વચન સાંભળી ક્રોધ ચઢ્યો હોય એમ લાગે છે. માટે આપણે અહીંથી જતાં રહેવું જોઈએ. (જતા રહે છે.)

પ્રવેશ ૧ લો.

કામ અને રતિ (પ્રવેશ કરીને.)

કામ—અરે પાપી અને અધમ નટ! જ્યાંસુધી અમે જીવતા છીએ ત્યાંસુધી અમારા સ્વામી મહામોહનો વિવેકે નાશ કર્યો, એવું ઉદાહરણ તારાથી અપાયજ કેમ? હે નીચ નટ! શાસ્ત્રવેત્તા બુધજનોના અંતઃકરણમાં પણ વિવેકનું પ્રબળ ત્યાંસુધીજ રહે છે, કે જ્યાંસુધી કમળનયની યુવતિયોના કટાક્ષરૂપી ખાંણો છાતીમાં વાગ્યાં નથી; પણ જે ક્ષણે તેઓ મૃગલોચનીઓના કટાક્ષદષ્ટિના હાવભાવ રૂપી નાગપાશમાં ઘેરાઈ ગયા છે, તેજ ક્ષણે તેમનો વિજયી વિવેક જીવ લેઈ નાશી જાય છે. અરે!

(હરિગીત હંદ.)

જ્યાં મ્હેલ સુંદર છે વિવિધ, વૈભવ સહિત બહુ ઓપતા;
વળિ છે વિલાસી ને મનોહર, ચિત્રની મહી બહુ છટા.
કરતા ભ્રમર ગુંતર એવી, લતાઓ લટકી રહી,
ખીલેલ માલતિ પૂષ્પ, આદીની ઘટાઓ છે જહીં.
શીતળ સુવાસિત સુખદ વાયું, જ્યાં સદા સુંદર વહે;
જ્યાં ચંદ્રકેરી ચાંદનીથી, રાત્રિઓ ખીલી રહે.
જ્યાં કમળનયની ચંદ્રવદની, ચિત્તની હરનારિયો;
શૃંગારથી બહુ શોભતી છે, નવે યૌવન નારિયો.
વળિ ખાનપાનાદી તણા, ભંડાર જ્યાં ભરપૂર છે;
જ્યાં મદાતોજક વિજયી મારાં, સાધનો મશહૂર છે.

રે! ત્યાં અહ્યા ઓ નહટ મૂર્ખ, વિવેકના શા ભાર છે?

ત્યાં ઉદયવેશ પ્રબોધનો સ્વપ્ને નહીં થાનાર છે.

રતિ—હે આર્યપુત્ર! વિવેક એ, મહારાજ મહામોહનો પ્રબળ શત્રુ છે એમ મને લાગે છે.

કામ—હે પ્રિયા! શ્રિઓ સ્વભાવેજ બિહિકણ હોય છે. તેમ તને પણ વિવેકનો ભય લાગે છે કે શું? જો સાંભળ. મારાં ધનુ-વ્યભાણ ગમે તો અતિક્રોમણ અને કેવળ પુષ્પનાંજ છે, તોપણ તે એટલાં તો તીખાં છે કે, તેવડે દેવ, દાનવ અને માનવ સહિત આખું જગત્ મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી, એક ઘડી પણ દ્વૈર્થ રાખવા સમર્થ નથી. વળી સાંભળ.

(ઓલાહરણનો રાગ.)

ગૌતમની અહ્યા જે નાર, તે શું ઇંદ્રે કીધો વ્યભિચાર;
પ્રહ્લા પુત્રી પાછળ ધાયા, થઈ વિવહુજ ન ગણી જયા. ૧

ચંદ્રે ગુરૂપત્નીથી ગમન, કીધું મોહ પામ્યું જ્યાં મન;
એવા કોણ પરાક્રમી કાવ્યા, જેને કુપંથે મેં ન ચઢાવ્યા. ૨

પ્રહ્લાંડને ભાન મુકાવા, કામાતુર કરી છેક છકાવા;
મારા ખાણુ છે વિજયી એવાં, બીજાં જગમાં ન જેના જેવાં. ૩

રતિ—પ્રાણનાથ આપ કહો છો એ વાત તો ખરી છે, પણ મારા સાંભળવામાં છે કે, વિવેકના યમનિયમાદિક પ્રધાનો મહાપરાક્રમી છે,—માટે હે પ્રિયપતિ! બુદ્ધિમાંન પુરૂષે, પરાંભવ પમાડી શકાય એવા નિર્બળ શત્રુનું પણ ભય રાખવું જોઈએ.

કામ—હે પ્રિયે! વિવેકના જે યમનિયમાદિક કારભારીયો છે; તેમને તું મહાબળવાન ધારે છે, પણ તેમના સાંભો હું જઈને ઉભો રહ્યો કે તે સઘળા વિવેકને પડતો મુકી જીવ લેઈ નાશી જવાના. જો સાંભળ. ક્રોધની પાસે અહિંસા તો ઉભી રહેવાજ ન પામે, અને જ્યાં હું હોઉં, ત્યાં વ્રહ્મચર્યાદિકની વાતજ ક્યાંથી, તેમજ લોભની પાસે અસ્તેય સત્ય કે અપરિગ્રહ એ તો ટકવાજ ન

પામે. હવે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધ્યાન અને સમાધિ એ જે બાકી રહ્યા, તેતા એવા બીકણ છે કે, અમારી બાબતોનો પવન પણ સહન કરી શકતા નથી અને તેથીજ તેઓ નિરંતર જ્યાં વસ્તી નથી એવા અરણ્ય કે પર્યટાની ગુફાઓમાં એકાંતે ભરાઈ રહે છે. એ પ્રકારે તેમનું જીવનજ નિર્વિકાર એકાગ્ર ચિત્ત છે, માટે તેમને નિર્મૂળ કરી નાંખવા એતો સહજ છે. વિવેકનાં એ અષ્ટાંગોનો નાશ કરવાનું મૂળ સાધન સ્ત્રિઓજ છે, અને તે તો આપણે સ્વાધીનજ છે. જો, કદાપિ તેઓ સ્ત્રિઓ સાથે ચેષ્ટા ન કરે, વિલાસ ન કરે, આલિંગન કે ક્રીડા ન કરે, ભાષણ ન કરે અને કદાપિ તેમના સામી દષ્ટિ સરખી પણ ન કરે, તોપણ તે આઠ્યનો નાશ કરવા માટે, નિર્વિકાર ચિત્તમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરવાને, સ્ત્રિઓનું સ્મરણ માત્ર અતિપ્રબળ છે. દુંકામાં એટલુંજ કહું છું કે, આપણા સ્વામી મહામોહના અતિપ્રિય એવા જે મદ, માન, માત્સર્ય, લોભ, અને દંભ આદિ ચોદાઓ છે તેમની આજ્ઞા થઈ કે તરત તે બિચારા યમનિયમાદિકને આપણા મહારાજ મહામોહના મંત્રી અધર્મને આશ્રયે રહેવું પડશે.

રતિ—સ્વામી! તમારું સર્પનું તથા એ સંમ, દમ, અને વિવેકાદિકનું ઉત્પત્તિસ્થાન તો એકજ છે, એમ મેં સાંભળ્યું છે ત?

કામ—અરે ઉત્પત્તિનું સ્થાન એકજ છે એટલુંજ નહી, પણ અમે અને એ એકજ પિતાનો પરિવાર છીએ. તે હું તને કહું તે સાંભળ. પ્રથમ પરમાત્મા થકી માયાને પેટે મન નામે જગત્ પ્રસિદ્ધ પુત્ર ઉત્પન્ન થયો, અને એ મને પ્રથમ આ ત્રૈલોક્ય પેદા કર્યું અને પછી તેણે વારંવાર અમારાં પ્રખ્યાત ઝેડ કુળ ઉત્પન્ન કર્યાં. તે એ રીતે કે મનને પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ નામની ઝે સ્ત્રિઓ, તે મધ્યેની પ્રવૃત્તિને પેટથી મહામોહ જેમાં મુખ્ય છે એવું અમારું કુળ ઉત્પન્ન થયું, અને નિવૃત્તિને પેટથી વિવેક જેમાં મુખ્ય છે એવું એમનું કુળ ઉત્પન્ન થયું.

રતિ—સ્વામીનાથ! ત્યારે તો તમે બધા ભાઈઓ થાઓ, તેમ છતાં માંહોમાંહી આટલો બધો વૈરભાવ કેમ થઈ ગયો?

કામ—હે પ્રિયા! જગત્માં એક લોહીથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાઈઓ—ભાઈમાંજ પરસ્પર વૈર બંધાય છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. જોને—

દોહરો.

ભૂમિ નિમિત્તે ભુવનક્ષય, સરખી લલ્યા લડાઈ;
પાંડવ કૌરવ જે હતા, એક બિજના ભાઈ.

હવે, આ તમામ જગત્ અમારા પિતા મનનું ઉપાર્જીત કરેલું અને અમારા પિતાની અમારા ઉપર અત્યંત કૃપા દષ્ટિ હેવાથી આખા જગત્માં અમારું ચલાણ ઘણુંજ છે, અને બિચારા વિવેકાદિકનું ચલાણ તો ભાગ્યે કોઈકજ ઠેકાણે દષ્ટિયે પડે છે, એટલા માટે તે દુષ્ટો પિતાસહિત અમારો સર્વનો સમૂજો નાશ કરી નાંખવા તૈયાર થયા છે.

રતિ—અરરર! આર્યપુત્ર! એ પાપીઓ કેવળ દ્વેષભુદ્ધિથીજ આબું અધોર કર્મ કરવા તૈયાર થયા છે?! અને તને માટે તેમણે કાંઈ ઉપાય ધાર્યા છે કે?

કામ—હા. તેમાં કાંઈ ગુપ્ત ચાજના છે.

રતિ—હે નાથ! ત્યારે મને તે તમે સ્પષ્ટ રીતે કેમ કહેતા નથી?

કામ—પ્રિયે! સ્ત્રિયો સ્વભાવેજ બીકાણ હોય છે, તેથી એ પાપી-ઓનું અતિ ક્રૂર કર્મ હું તારી આગળ કહેતા નથી.

રતિ—(ભયભીત થઈને) પ્રાણનાથ! એવું તે કેવું એ ક્રૂર કર્મ છે?

કામ—પ્રિયા, તું ભય ન રાખ. એ તો એ નિરાશ થયેલાઓની આશા માત્ર છે. લોકવાણી એવી ચાલે છે કે, અમારા કુળમાં કાળરાત્રિ સરખી વિદ્યા નામે એક મોટી રાક્ષસી પેદા થશે.

રતિ—(ભય પામી ઘભરાઈને) હાય હાય! આપણા કુળમાં રાક્ષસી પેદા થશે? આ પ્રાણનાથ! આ વાત સાંભળી મારે હૃદય કંપેછે.

કામ—પ્રિયા! તારે બીહુવું નહિ. એ તો માત્ર લોકોના ગપાટા છે.

રતિ—વાર, ત્યારે એ રાક્ષસી પેદા થઈ શું કરશે?

કામ—એ સંબંધી ભવિષ્યસૂચક એવી વાણી છે કે સર્વ સંગરહિત જે પરમાત્મા, તેની માયા નામે સ્ત્રી છે, જેનો પરમાત્માને સ્પર્શ સરખો નથી, તોપણ તેણે મન નામે પુત્ર ઉત્પન્ન કરીને ત્રિલોકી ઉત્પન્ન કરી અને તેજ મનથકી વિદ્યા નામે કન્યા ઉત્પન્ન થશે, કે જે કન્યા પોતાનાં માતપિતા અને ભાઈઓ આદિ આખા કુળનો લક્ષ કરી પોતે પણ નાશ પામશે.

રતિ—(મહા ભય પામી કંપે છે) ઓ પ્રાણુનાથ! મારે રક્ષણ કરો, મારે રક્ષણ કરો. (પતિને બાત્રી પેડે છે.)

કામ—(રતિના સ્પર્શના સુખનો અનુભવ કરીને સ્વગત મનમાં)
માલિની હંદ.

ઘડક ઘડક છાતી ઉછળે કેવિ આ છે,
ભયથિ શરિર ફેરાં રોમ ઉંચાં થયાં છે;
મણિ જડિત કરે આ કંકણો છે સજ્જતાં,
મધુર કરણ લાગે, શબ્દ તેના મજેના. ૧
પરમ સુખદ નારી પ્યારિ આનંદ જામ્યો,
ચપળ નયનવાળી તુંજથી મોહ પામ્યો;
ધસમસિ ઝટ આવી, બાથ ભીડી મને તો,
પરમ સુખ પમાડ્યું, પ્યારિ આલિંગને તો. ૨

(રતિને ફરી છાતી સરસી ચાંપીને ફેરે છે) અરે પ્રિયા! તું આટલી બધી કાં બીહ છે? અમે જીવતા છતાં એ વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થઈજ કેમ શકે?

રતિ—સ્વામીનાથ, શું ત્યારે એ રાક્ષસીની ઉત્પત્તિ થવામાં વિવેકાદિ તમારા પ્રતિસ્પર્ધિઓ પ્રસન્ન છે?

કામ—હા. વિવેકજ પોતાની ઉપનિષદ નામની રાણીના સમાગમથી એ રાક્ષસીને, પ્રબોધચંદ્ર નામના તેના ભાઈસહિત ઉત્પન્ન કરવાનો છે. અને તે બેઉનો ઉદ્દય એકજ વખતે થાય તે સારૂ શમદમાદિક અતિશય ઉદ્દોગ કરે છે.

રત્નિ—સ્વામી, જે વિદ્યાથકી પોતાનો નાશ થવાનો, તેની ઉત્પત્તિને એ અનીતિ કરનારાઓ માન્ય કરી વખાણુ છે એ શું?

કામ—જેના ધણી પોતાના કુળનો નાશ કરવા પ્રવૃત્ત થયા છે, એવા દુષ્ટાને કરવા ન કરવાનો વિચાર હોયજી ક્યાંથી? એતા અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ધુમાડો જે સ્વભાવેજ મેલો છે, તે જેમ આડે આવળે રસ્તેથી આકાશમાં જઈ મેઘરૂપ થઈને પોતાને જન્મ આપનાર અગ્નિઉપર વૃષ્ટિદારાચે પડી તેનો નાશ કરે છે અને સાથે પોતે પણ નાશ પામે છે, તેમ સ્વભાવેજ મલિન અને આવળે રસ્તે ચાલનારા એવા પુરૂષો પોતાને જન્મ આપનાર માબાપનો નાશ કરીને પોતે પણ નાશ પામે છે.

(નેપથ્યમાં શબ્દ થયો કે) અરે નીચ પાપી! દુષ્ટમતિવાળા! તું અમને પાપીયા કહે છે? અરે પુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે, ગમે તો ગુરૂ હોય પણ જો તે ધણો અભિમાની હોય, કૃત્ય અકૃત્ય જાણતો ન હોય અને આવળે રસ્તે ચાલતો હોય તો બુદ્ધિમાન પુરૂષે તેનો પણ ત્યાગ કરવો ચોગ્ય છે. ત્યારે આપણો પિતા જે મન, તેણે અહંકારના સંગથી જગત્પતિ પરમાત્મા જે પોતાનો પિતા, તેને અનેક પાશો કરીને બાંધી રાખ્યો છે અને મોહાદિક્કવડે તે પાશ અતિ દઢ કર્યો છે, એવા દુર્જનોને શિક્ષા કરવી તમાં શું પાપ છે?

કામ—(જેઘને) પ્રિયા! જો, જો, અમારા કુળમાં સર્વથા મોટો વિવેક, પોતાની સ્ત્રીસહિત આ તરફ આવતો જણાય છે. અને એ માંનના ભુખ્યાની કાન્તિ, સ્વેચ્છાચારી રાગ મોહાદિકે તરછોડી નાંખી હરી લીધી છે, તેના ખેદથી શરીરે તમામ લેવાઈ ગયેલો તે, ધણીના દુઃખે દુર્બળ થઈ ગયેલો અને મલિન જણાતી પોતાની મતિ નામની રાણી સાથે જેમ વાદળામાં ઢંકાયેલો ચંદ્ર નિસ્તેજ દેખાય છે તેમ નિસ્તેજ થઈ ગયેલો, અહિંજ આવે છે, માટે હવે આપણે અહીં ઉભાં રહેવું ઠીક નથી.

(જતાં રહે છે.)

પ્રવેશ ૨ નો.

મહારાજ વિવેક અને રાણી મતિ.

વિવેક—(જરા વિચાર કરીને) પ્રિયે ! સાંભળી કે એ મદાનમત થઈ છકી ગયેલા છોકરાની ગર્વિષ્ઠ વાણી, જે આપણનેજ પાપિષ્ઠ કહે છે.

મતિ—આર્યપુત્ર ! જગત્માં કોઈ પોતાનો દોષ પોતે જાણે છે શું?

વિવેક—પ્રિયા ! અહંકારાદિક એ દુષ્ટેએ સચ્ચિદાનંદરૂપ નિર્મોહ જગત્પતિ પરમાત્માને અનેક પાશોથી બાંધી લેઈ ઘણાજ દીન દશામાં આણી ચુક્યા છે. એવું અધમપણું કરવા છતાં જોને તેઓ પોતાને મોટા પુણ્યાત્મા માને છે ! અને અમે જે, તે પરમાત્માને એવા દૃઢ બંધનથી છોડવવાને પ્રવૃત્ત થયા છીએ તેને ઉલટા પાપિષ્ઠ કહે છે. અહો ! દુષ્ટો તો જાણે જતી ચુક્યા.

મતિ—મહારાજ ! એ પરમેશ્વર તો સ્વભાવેજ આનંદમય નિત્ય પ્રકાશ અને જગત્વ્યાપક છે એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે. ત્યારે એવાને તે આ પામરોએ બાંધીને મહામોહરૂપી સમુદ્રમાં નાંખી દીધા, એ વાત કેમ બને?

વિવેક—હે પ્રિયે ! ગમે તેવો વૈર્યવાન, શાન્તિવાન, ઘણો નીતિમાન સમયોચિત બુદ્ધિમાન, સ્વસ્થ ચિત્તવાળો અને મોટા આશ્ચર્યવાળો હોય છે, તે પણ જેમ નારીના સંગથી ઠગાઈને પોતામાં રહેલા વૈર્યાદિક સઘળા સ્વાભાવિક ગુણોને ભુલી જાય છે, તેમ પરમાત્મા પણ માયાના સંગે કરીને પોતાના સ્વરૂપને ભુલી ગયા છે.

મતિ—હે આર્યપુત્ર ! એ તો આશ્ચર્ય જેવું છે. કારણ કે, હજારો કિર્ણોએ કરીને પ્રકાશિત એવા સૂર્યને, અંધારું કાંઈ પ્રકાશ રહિત કરી શકતું નથી; ત્યારે પ્રકાશના સાગર એવા પરમાત્માને માયા કેમ પરાભવ કરી શકે?

વિવેક—પ્રિયા, એ માયા છે તે વેશ્યા સરખી છે. કારણ કે તે વેશ્યાની પેઠે ખોટા ખોટા (કર્તૃત્વ ભોગતૃત્વ આદિ) આવભાવને

સાચા સરખા દેખાડીને પરપુરૂષ (પરમાત્મા) ને છેતરે છે, અને એ અનર્થ કરનારી નીચ માયાએ, સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્મા ને ચૈતન્યદેવ તે પોતે સ્વભાવે નિર્વિકાર છતાં, તેને કહી ન શકાય તેવો વિકારવાન કરી મુક્યો છે. પરંતુ જેમ સ્ફટિક-મણી રાતા પુષ્પના સંબંધે કરીને રાતો દેખવામાં આવે છે, પણ તેથી તેનો સ્વાભાવિક શ્વેત રંગ કાંઈ જતો નથી રહેતો, તેમજ એ પરમાત્મા માયાના સંગથી વિકારવાન દેખાય છે ખરો, પણ તેથી તેનું સ્વયંપ્રકાશ રૂપ કિન્નિયત પણ ઓછું થતું નથી, એ નિશ્ચય છે. તથાપિ એ માયા પરમાત્માને પોતાના સ્વરૂપથી ભુલાવાને શક્તિમાન થઈ છે.

મતિ—સ્વામી, એ દુષ્ટ માયાને, પરમાત્માને ઠગવાનું શું પ્રયોજન હશે?

વિવેક—એ માયા કાંઈ પ્રયોજન નોંધીનેજ એમ કરે છે એમ નથી.

એ તો પિશાચણી સરખી સ્ત્રીઓના સ્વભાવજ એવા હોય છે.

જો સાંભળ,—

માલિનીહંદ.

રિઝવિ ખુબ રમાડે મોહ ઝાઝો પમાડે,
વળિ કદિ ખિજવાઈ ખેદ એ ઉપજાડે;
કવચન કદિ કાઢે, માનિ તર્ણાનિ તોલે,
વળિ કરિ મદ માતા બહાલથી વેણુ ઝોલે. ૧
સ્ત્રીતણિ કુટિલ જાતિ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાયે,
ત્યમ અતિ દીનતાથી પેટમાં પેશિ જાયે;
પુરૂષ વશ કરી એ શા ન હાલા હલાવે?
અનરથ કરનારી તેમ માયા કરાવે. ૨

વળી બીજી પણ કારણ છે.

મતિ—વળી બીજી શું કારણ છે?

વિવેક—એ દુરાચરણી માયાએ વિચાર કર્યો છે કે મારી યુવાવસ્થા

વહી ગઈ અને હવે હું વૃદ્ધ થવા આવી. મારો પતિ પુરાણો પુરૂષ (પરમાત્મા) છે, તે તો સ્વભાવેજ વિષયરસ-

રહિત છે, માટે મારા પુત્ર મનનેજ પરમાત્માના આસને સ્થાપી દેઉં. મન જે નિરંતર માયાની પાસેજ રહે છે તેણે પોતાની મા (માયા) નો આ મનસુખો જાણીને તેની સાથે મળી જઈ તેની સાહ્યતાથી નવ દ્વારવાળાં શહેરો રચીને, એકજ પરમાત્મા છે તેના ઘણા વિભાગ કરીને સર્વ શહેરોમાં તેને પ્રતિ-બિંબરૂપે રાખ્યા હોય એવું કરી મુક્યું, અને સ્ફટિકમણીની પાસે રાતાં પુષ્પો પડ્યાં હોય ત્યારે જેમ તે પુષ્પો પોતાનો રંગ સ્ફટિકમાં દેખાડેછે, તેમ મને પણ પોતાનું જે કર્તાપણું ભોક્તા-પણું અને સુખ દુઃખ, એ બધું આત્મામાં દેખાડ્યું. (એટલે સુખ દુઃખનો કર્તા ભોક્તા પોતે છતાં પરમાત્મા હોય એમ દેખાડ્યું.)

મતિ—(વિચારીને) પ્રાણનાથ ! શું ત્યારે જેવી મા કપટી, તેવોજ પુત્ર પણ નિવડ્યો કે?

વિવેક—પછી પરમાત્માને પોતાનો પૌત્ર અહંકાર, જે મનનો મોટો પુત્ર થાય તે આવી મળ્યો. (અહંપદ પ્રાપ્ત થયું) એટલે તે તેની આવી સ્થિતિ થઈ કે?

ધોરાનાપદનો રાગ.

માયાથી નિદ્રામાં રે, પરમાત્મા પોઢી રહ્યો;
 જીવે કાંઈ સ્વપનાં રે, નિજરૂપ જીલી ગયો.—ટેક.
 મન કલ્પનાને અનુસરીને, લાધિયાં સ્વપનાં અપાર,
 હું જન્મ્યો આ માતપિતા મુજ, મહારાં ખેતર ઘરખાર,
 આ સ્ત્રી, પુત્ર મહારાં રે, એમ તદલીન થયો. માયા. ૧
 મહારં કુળ ને મિત્ર આ મહારા, મહારં કુટુંબ પરિવાર,
 શત્રુ આ મહારો ને સામર્થ્ય મહારં, મહારા ધન ભંડાર;
 વિદ્વતા તો મહારી રે, ઘાટ એ ન જાયે કહ્યો. માયાથી. ૨

મતિ—સ્વામી, જ્યારે પરમાત્મા એવી દીર્ઘ નિદ્રામાં પોઢી રહ્યા છે, ત્યારે પ્રબોધની ઉત્પત્તિ કેમ થશે? (વિવેક લજ્જા પામી નીચું જીવે છે તે જોઈને) પ્રાણનાથ ! કેમ આમ વિચારમાં પડો લજ્જાથી નીચું જોઈ સ્તબ્ધ થઈ રહ્યા છો?

વિવેક—હે પ્રિયે! ઘણી ખરી સ્ત્રીઓનાં હૃદય વિશેષે કરીને ખારીલાં હોય છે, એટલા માટે મારે જે વિચાર છે, તે તને કહું તો રખેને વાંકમાં આવી જાઉં, એમ મારા મનમાં શંકા થાય છે.

મતિ—બહાલા! એ બીજી સ્ત્રીઓ, કે જે, આનંદથી ધર્મ માર્ગે પ્રવૃત્ત થયેલા પોતાના સ્વામીનાં મનવાંચિત ધર્મકાર્યોમાં વિદ્ય કરે છે. પણ હું તેવી નથી.

વિવેક—ધન્ય છે પ્રિયા, ત્યારે તો સાંભળ. ઉપનિષદ રાણી સાથે મારે ઘણા દાહાડાથી વિચોગ પડ્યો છે, તેની ઈર્ષ્યાથી તે મારાઉપર ઘણીજ રીસે ભરાઈ છે, પણ જો શાન્તિ અને શ્રદ્ધા એ બે દાસીઓ તેને સમજાવી તેનો અને મારો મેળાપ કરાવી દે, અને તું સમગ્ર વિષયોનો ત્યાગ કરી સ્થિર બેસે, તો પછી તે રાણીના સંગથી (જનમૃત, સ્વપ્ન અને શુષ્કિનો ત્યાગ થઈને) પ્રબોધનો ઉદય સહજ વારમાં થાય.

મતિ—બ્રાણનાથ! જો એમ કરવાથી, દૃઢ ગાંઠથી બાંધી લીધેલા આપણા કુળના અધિપતિ પ્રભુ પરમાત્મા બંધન મુક્ત થઈ તેમનો છુટકો (મોક્ષ) થતા હોય તો ભલે આપ ઉપનિષદ રાણી સાથે નિરંતર સંબંધ રાખો. હું તેમાં પ્રસન્ન છું.

વિવેક—પ્રિયે, જ્યારે તુંજ એ કાર્યમાં પ્રસન્ન છે, ત્યારે તો હવે મારા મનના મનોરથ સર્વ સિદ્ધ થવાનાજ. જો, મારે જે કર્તવ્ય છે તે સાંભળ; કે જે દુષ્ટ પુરુષોએ જગદ્દાદિ સ્વતંત્ર અવિનાશી એવો જે એક પરમેશ્વર, તેના અનેક વિભાગ કરી અપાર પુરીઓમાં તેનો પ્રવેશ કરાવી તેને જન્મ મરાણની સ્થિતિ સુધી આણી મુક્યો છે. તે સઘળા એક બ્રહ્મમાં ભેદ પાડનારાઓનો વિધાના યોગથી નાશ કરવો, અને એ પ્રાયશ્ચિત કર્યા પછી એ પ્રસિદ્ધ આત્મા, તેનો સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મસાથે એક ભાવ કરૂં એવી મારી ઇચ્છા છે. માટે ચાલો, હવે આપણે એ કામ પાર પાડવાને શમદમાદિકને યોજના કરીયે. (જાય છે.)

અંક ૨ જો:

પાત્રો.

દંભ.....લોભનો પુત્ર અને મહામોહનો સામંત. (ઢોંગ)
 અહંકારમનનો મોટો પુત્ર. (ગર્વ)
 બટુ.....દંભનો શિષ્ય.
 મહામોહવિવેકનો પ્રતિપક્ષી.
 ચાર્વાકનાસ્તિક મતનો આચાર્ય.
 શિષ્ય.....ચાર્વાકનો વિદ્યાર્થી.
 અસત્સંગ.....મહામોહનો દારપાળ. (કુસંગ)
 જાલ્મ.....કામનો કાશદ. (અવિચાર)
 ક્રોધમહામોહનો સામંત. (તામસ)
 હિંસા.....ક્રોધની સ્ત્રી. (હત્યા)
 લોભઅહંકારનો પુત્ર.
 તૃષ્ણા.....લોભની સ્ત્રી.
 વિશ્રમાવતી.....મિથ્યાદૃષ્ટિની દૂતી. (બ્રમિત કરનારી)
 મિથ્યાદૃષ્ટીમહામોહની માનીતી સ્ત્રી. (નાસ્તિકતા)

પ્રવેશ ૧ લો.

દંભ અને પછી અહંકાર તથા દંભનો શિષ્ય.

દંભ—રાજધિરાજ મહામોહે મને આજ્ઞા કરી છે કે “હું દંભ!
 વિવેકે પોતાના પ્રધાનો સહવર્તમાન પ્રબોધની ઉત્પત્તિ કરવાની
 પ્રતિજ્ઞા કરીને પોતાના શમદમાદિક સામંતોને (તે કાર્ય માટે)
 જુદાં જુદાં તીર્થોમાં મોકલ્યા છે, એથી આપણા કુળનો ક્ષય
 પાસે આવ્યો સમજવો. માટે તમે સર્વેએ મોટી સાવધાનતા
 રાખી તેમનીજ એ દશા આંણી મુકવી તેમાં પણ વળી એવી
 આજ્ઞા કરી છે કે આ સર્વ ભૂમંડળમાં પરમ મુક્તિનું સ્થાન જે
 વારાણસીક્ષેત્ર (કાશી) છે, ત્યાં જઈને ચારે આશ્રમના મોક્ષ
 સાધક માર્ગમાં વિદ્ય કરવાને માટે અતિશય યત્ન કરો.”

એ આજ્ઞાપ્રમાણે ઘણુંખરું વારાણસીક્ષેત્ર તો મેં વશ કર્યું છે. મેં તો મારે મહારાજનું મહામોહની મને જે આજ્ઞા થઈ છે તેજ પ્રમાણે ખરાબર કામ બજાવ્યું છે. જીવો! જેઓને મેં વશ કર્યા છે, તેઓ કામાતુર થઈ ચાંદનીથી ખીલેલી રાત્રીઓમાં વેશ્યાના ઘરમાં જઈ મદિરાથી ગંધાતા તેના મુખચુંબનમાં મગ્ન થઈ જઈ તેની સાથે વિષયભોગાદિકની અનેક ક્રિડાઓ કરી આનંદમાં રાત્રી ગુજારે છે, અને તેજ ઠગારા, દિવસે અમે સર્વજ્ઞ, અમે દિક્ષિત, અમે અગ્નિહોત્રી, અમે બ્રહ્મવેતા અને અમે મોઠા તપસ્વી છીએ એવાં એવાં ડોળ ઘાલી જગતને ઠગે છે. (સાંમે જોઈને) પેલો કોઈ પ્રવાસી ગંગા ઉતરીને આ તરફ આવતો જાણાય છે. અરે! તે તો જાણે અભિમાને તો બહુ બહુ થતો હોય! ત્રૈલોક્ય તો જાણે પોતે ગળી ગયો હોય! વાણીની ચતુરાઈમાં તો જાણે સર્વનો તિરસ્કાર કરતો હોય અને જાણે પોતાનેજ શ્રેષ્ઠ પુદ્ધિમાન માની સર્વની મશ્કરી કરતો આવતો હોય એમ દેખાય છે! એ ઉપરથી હું ધારું છું કે જરૂર એ દક્ષિણમાંની રાઠાનગરીથી આવતો હશે, માટે તેની પાસેથી મારા આર્યદાદા અહંકારની કુશળતાના સમાચાર મને મળશે. (પ્રથમ વર્ણન કર્યું છે તેવા વેપે અહંકાર પ્રવેશ કરે છે.)

અહંકાર—ઓહોહોહો! જગતમાં ઘણુંકરી સર્વે લોક *મૂર્ખજ જાણાય છે. કોઈએ પ્રભાકરનું મત તો સાંભળ્યુંજ નથી, તેમજ ભટ્ટ પાદનું કર્મકાન્ડશાસ્ત્ર જાણતા નથી, અને શીલીક મતનાં તત્ત્વ પણ નથી જાણ્યાં ત્યારે ન્યાયશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા કરનાર જે બૃહસ્પતિ તેના મતની વાત તો જાણેજ ક્યાંથી? શેષનું કરેલું વ્યાકરણ શાસ્ત્રનું ભાષ્ય તેપણ નથી જાણ્યું, તેમજ રૌવશાસ્ત્રની પણ ખબર નથી અને ઉપનિષદે પ્રતિપાદન કરેલું જે બ્રહ્મરૂપ, તેનો વિચાર તો અત્યંત સુક્ષ્મ છે તથી તે તો સહુજ સમજાય

એમ છેજ નહીં. તેમ છતાં પશુ સરખા આ બધા જાણે પોતે
વિદ્વાનજ હોય એવું ડોળ ઘાલી કેમ સ્વસ્થ ખેશી રહેતા હશે?

(રાગ ઓઝાહરણનો.)

(મુખપાઠે વેદ જાણનારાઓને જોઈને.)

ખરેખાત આ વેદિયાં ઢોર, ખેડાં દીસે છે હારાદોર;
કરે પોપટીયાં જોને પાડ, વેદ નાશ કર્યાનો આ ઠાડ.

(જરા આગળ ચાલી સન્યાસીઓને જોઈને.)

બની ખેડા આ સન્યાસી બાવા, મુંડ મુડાવી માગો ખાવા;
પોતે પંડિતનો ગર્વ ધરે છે, વેદશાસ્ત્રનો નાશ કરે છે.

(હસીને) જે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણે છે સિદ્ધ, તેથી દરસાવે વાત વિરુદ્ધ;
એવાં વેદાંત' શાસ્ત્ર જો માનો, તો તો બૌદ્ધનો અપરાધ શાનો?
એથી વાણી વધે એની સાથે, મહાપાપ પડે છે માથે;
(વળી આગળ ચાલીને શિવ પાશુપતાદિકોને જોઈને.)

(અરે) આતો શૈવ પાશુપતાદિઓ, કાણુંદશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ.
એવા પાખંડીને પશુ જેવા, તેને નજરે ન પડવા દેવા;
એવા સાથે જો વાતજ કરીયે, નિશ્ચે નર્કાધિકારી ઠરીયે.
(આગળ ચાલીને.)

અરે વાહુ! આ ગંગા કીનારે, કેવા ખેડા છે હારોહારે;
જાણે ઋષિતણાં એ વૃંદ, ખેડાં નાંખીને દર્ભાસન.
કરમાંહી તો દર્ભ ધર્યા છે, સુંદર કંડીયા પાસે પડ્યા છે;
તેમાં વસ્ત્ર મુક્યાં ઘડી વાળી, માળા ગાંઠલી કરમાં ઝાલી.
એકેક મણકાપર ફરે કેવી, ચપળ આંગળી જેવા જેવી;
એવા દાંભીકે સર્વ ધુતારા! ધનવાનનું ધન હરનારા.

(વળી આગળ જતાં ત્રિદંડીઓને દેખીને.)

આ તો ત્રીદંડીને મિસે, પેટ ભરનારા પક્કા દિસે;
દૈત અદૈતમાં એ ન રહ્યા, અતોબ્રષ્ટ તતોબ્રષ્ટ થયા.

૧ અર્થ સમન્યાવગરનાં માત્ર મોઢે કરેલાં વાઝો ખોલી જવાં તે.

(છેક આગલ ચાલતાં, છટેથી દંભના ધરનો ડીમાક નોઢને.)
 (અરે!) આ તે કોણ તાણું હશે ઘર? દીસે ગંગા કીનારાપર;
 ઉભા વાંસતો આંગણે દીસે, ખોદી ઘાલેલ હંચા અતિશે.
 તેપર વસ્ત્ર ફરકે અનેક, ઘોઘ સુકવ્યાં ઝીણાં શ્વેત;
 કળીઅર મૂળનાં ચર્મ પક્યાં છે, સુંદર આસન તેનાં કરચાં છે.
 વળી દૃષદ^૧ ને રૂપલ,^૨ ચમપ,^૩ ચણાલ,^૪ ઝલુલ્લ;^૫
 મુશલ^૬ આદિ પડેલાં દેખાય, આ તે ઠાડ કેવો કેહેવાય?
 જોને અગ્નિમાં ઘી હોમાય, વારંવાર આહુતી અપાય;
 નિકળે સુંગધયુક્ત ધુમાડો, તેથી આકાશ દિસે છે કાળો.

જરૂર એ કોઈ મોટા ગૃહસ્થનું ઘર હોય એમ જણાય છે, ભંતે,
 આપણે જે ત્રણ દિવસ રહેવાને માટે એ પવિત્ર સ્થાન ઠીક છે.
 (દંભના ઘરમાં પ્રવેશ કરતાં દંભનો વેષ જોઈને) આહો! આંમણે
 તો કપાળ, હાથ, ઉદર, છાતી, કંઠ, હોડ, વાંસો, દાઢી, ગાલ
 અને ગુહણ એ સઘળું ગોપિચંદનનાં તિલક છાપાંથીજ ભરી
 મુક્યું છે! અને વળી કાને, કેઢે ને હાથે દર્ભ ધારણ કરચાં છે.
 આતો સાક્ષાત્ મુર્તિમાન દંભજ ખેઠા હોય એમ દેખાય છે.
 હશે, એની પાસે તો જાહે. (પાસે જઈ પ્રકાશપણે) તમારું
 કલ્યાણ થાઓ. (દંભ—“હું” એમ કરી તેને રોકે છે. તેવામાં
 બટુક ધાભરે ધાભરે આવીને.)

વટુક—(અહંકારને) અરે! આઘો ઉભો રહે. પગ બોધને પછી
 ઘરમાં આવ.

અહંકાર—ભોગમભ્યા! આતે કોઈ ચ્લેચ્છદેશમાં આવી ચઢ્યો કે
 શું? કે જ્યાં ગૃહસ્થો શ્રોત્રીય અતિથીને પણ આસન પાઘાથી
 પુજતા નથી. (દંભ હાથની ઇસારતથી તેને ધારે પાડે છે.)

વટુક—આ અમારા ગુરૂ આજ્ઞા કરે છે કે તમે ઘણા દૂરના પ્રદે-
 શથી આવ્યા છો તેથી તમારા કુળશિલની અમને ખબર નથી.

૧ નીસા. ૨ નીસલો. ૩ ચમપાત્ર. ૪ ચમપાત્ર. ૫ લાકડાની આંડળી.
 ૬ સાંખેલુ.

અહંકાર—અરે ! શું તમારે અમારા હુળશિલાદિકની પરીક્ષાજ કરવી છે? ઠીક ત્યારે સાંભળો. અતિ ઉત્તમ એવા ગૌડદેશમધ્યે રાઠા નામે મોટું નગર છે, તેમાં ભુરિશ્રેષ્ઠિક વ્યાપારીના મહા-લયમાં મારો નામાંકિત પિતા રહે છે, તેના મહાકુળવાન અને જગત્પ્રસિદ્ધ પુત્રો કોનાથી અબ્બાણ્યા છે? તેમાં પણ ભુદ્ધિયે, સ્વભાવે, વિવેકે, ધીરજે, પંડિતાઈયે, વિનયે અને આચારે કરીને, હું સર્વથી ઉત્તમ છું.

(દંભ તે ઝાંભળી પોતાના શિષ્ય માયુ જીવે છે, અમટલે)

ઘટુક—(ત્રાંખાનું જળપાત્ર ભરી લાવીને અહંકારને) મહારાજ! તમારા પગ ધુઓ.

અહંકાર—(મનમાં) હશે એટલા સાડ કોણ વિરોધ કરે?

(પગ ધોત્ર દંભ પાસે જાય છે.)

દંભ—(દાંત પીસીને) અરે ! છેટો રહે, છેટો રહે, પવનથી તારા પરસેવાના છાંટાં ઉડીને મારાઉપર પડશે.

અહંકાર—ઓહોહોહો! આ પ્રાણ્ણપણું તો નવાઈ જેવું!

ઘટુક—મહારાજ! એમજ છે. મોટા મોટા મહેન્દ્રો પણ પોતાના મણિજડિત મુકુટોના કિરણોથી અમારા ગુરૂજના ચરણકમળની માત્ર છેટેથી આરતી ઉતારવા પામે છે, પણ ચરણ સ્પર્શ સરખો કરવા પામતા નથી.

અહંકાર—(મનમાં) અરે ! આ દેશ તો કેવળ દંભમયજ લાસે છે. ભત્તે, ચાલ, આસન પહોં છે તે ઉપર બેસું. (બેસવા જાય છે.)

ઘટુક—અરે, હાં! હાં! હાં! આતો અમારા ગુરૂજ મહારાજને બેસવાનું આસન છે તે ઉપર બીજાથી બેસાય નહીં.

અહંકાર—અરે દુષ્ટ! પાપી! દક્ષિણદેશની રાઠાનગરીમાં રહેનારા અને ઉત્તમ આચારવાળા અમારા સરખાથી પણ એ આસન ઉપર ન બેસાય? અરે મૂર્ખ સાંભળ. જે સારા કુલિન શ્રોત્રીય પ્રાણ્ણની કન્યા હું પરણ્યો છું, તે જેવી ઉત્તમ કુલની છે તેવી મારી જનેતા માતા પણ ઉત્તમ કુલની નથી, અને તે ન્યાયે

કરીને હું મારા પિતા કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છું. વળી મારો અધિક આચાર સાંભળ, કે, મારો સાજો, તેનો એક મિત્ર, તેનો માંમે, તેની છોકરી, તેને માથે ખાટી આળ આવી. એ બનાવથી મને પણ પરંપરા દુષણ પ્રાપ્ત થાય એટલા માટે મારી સ્ત્રી, જે મને અત્યંત પ્રિય હતી, તેનો પણ મેં ત્યાગ કર્યો.

દંભ—મહારાજ, કદાપિ એમ હશે, તોપણ તમે હજી અમારી વાતથી અનુભૂત છો. તે સાંભળો.

(શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્.)

પૂર્વે એક સમે અલ્યા પરવરચો પ્રહ્લાતણે ઘેર હું,
મૂને દખ્ખી નાષિનું મંડળ સહુ ઉભુ ઉડીને થયું;
પ્રહ્લાયે સનમૂખ આવી નિજના ભાવેથી ખોળાપરે,
એસાક્યો બહુ શુદ્ધ ગોમય લિપો આપી પ્રતિજ્ઞા અરે!

અહંકાર—(મનમાં) આ દાંભિક પ્રાહ્લાણ કાંતો પોતાની બડાઈની ઘણી ગપ્પો મારે છે. (વિચારીને) અથવા તો પોતે મૂર્ધ્વિમાન દંભ હશે. (ક્રોધ કરીને પ્રકાશથી) અરે! તું આવડું અભિમાન શાંતુ કરે છે? અલ્યા! જેણે ગૌતમની સ્ત્રી અહલ્યાસાથે જ્ઞરકર્મ કર્યું, એવો ઇંદ્ર તે શી ગણતિમાં? વળી તને ખોળામાં એસાડનાર પ્રહ્લા, કે જેણે પોતાની પુત્રીઉપર વિષય ભાવના કરી તે તે કયા દહાડાનો મોટો? અને તને માન આપવાને ઉભા થનાર મુનિઓની ઉત્પત્તિ તો સાંભળ. જો, મચ્છીમારની કન્યાને પેટે વ્યાસ થયો, કુંભમાંથી અગસ્ત્ય ઉત્પન્ન થયો, અને હરણિને પેટે શૃંગી થયો. હવે વિચારી જો એમની મોટાઈ!

દંભ—(આ ખોલતું સાંભળી અહંકારને ઓળખી ઘણો પ્રસન્ન થઈ મનમાં) ઓહો! આ તો આપોઆપ અહંકાર દાદાજી છે! (પ્રકાશથી) અહો આર્યપિતામહ! હું લોભનો પુત્ર દંભ આપને નમસ્કાર કરું છું.

અહંકાર—ચિરંજીવ રહે દીકરા, મેં તને છેક દ્વાપારયુગના અંતમાં તું બાળક હતો ત્યારે જોયો હતો, તેને ઘણાં વર્ષ થઈ ગયાં અને

વળી મારું ઘરડપણ, તેને લીધે મેં તને ખરાબર યોગજ્ઞ્યો નહીં
લાઈ. વાર તારે પુત્ર અસત્ય કુશળ છે?

દંભ—હાથ, તે મહારાજ મહામોહની આજ્ઞાથી મારી સાથેજ છે
એનાવિના તો મારાથી ઘડીવાર પણ છવાય નહીં.

અહંકાર—વાર તારાં માતાપિતા તૃષ્ણા અને લોભ કુશળ છે?

દંભ—હાથ, તેઓપણ મહારાજ મહામોહની આજ્ઞાથી અહીંજ છે
તેમનાવગર પણ મારાથી ક્ષણવાર રહેવાય નહીં. વાર આપે
શા કારણને માટે આ તરફ આવવાની કૃપા કરી.

અહંકાર—પુત્ર, મારા સાંભળવામાં એવા માઠા સમાચાર આવ્યા
છે કે, વિવેક, મહારાજ મહામોહનો નાશ કરનાર છે. એટલા
માટે એ વાતની ખરી ખબર કાઢવા આવ્યા છું.

દંભ—ત્યારે તો આપ ભલે પધાર્યા. કેમકે મહારાજ મહામોહ
ઈન્દ્રલોકથી અહીં પધારવાના છે, એમ સંભળાય છે. લોકોમાં
પણ એવી અફવા ચાલી છે કે, મહારાજને વારાણસી નગ-
રીને રાજધાની કરવી ઠરાવી છે.

અહંકાર—સર્વથા વારાણસીનેજ રાજધાની ઠરાવી રહેવાનું કારણ
શું હશે વાર?

દંભ—વિવેકનો ઉપરોધ કરવો એજ કારણ. કેમકે, આ વારાણ-
સી એ શિવપુરી અને અવિનાશીપુરી છે, તેમજ વિદ્યા અને
પ્રવોધનો ઉદય થવાનું સ્થાન પણ આજ છે. તેથી વિવેક સર્વથા
અહીં રહીને એ સાધનવડે આપણા આખા કુળનો નાશ
કરવા ઇચ્છે છે.

અહંકાર—(ત્રાસ પામીને) એમ છે ત્યારે તો મહારાજ મહામો-
હથી વિવેકનો નાશ થવો પરમ કઠિણ છે. કારણ કે, પરમા-
ત્માના જ્ઞાનરહિત અને સંસારના ભયથી ભડકનારા એવા
જનોને, અંતકાળને સમયે આ વારાણસીમાં સાક્ષાત્ ત્રિપુરારી
શંકર, ‘તારકમંત્રનો’ ઉપદેશ કરે છે.

દંભ—એ ખરી વાત છે, માણ કામ ક્રોધદ્વિગ્ધે વ્યામ થયેલાઓને એવું જ્ઞાન સંભવતું નથી. કેમકે તિર્થવાસીઓ પણ કહે છે કે,—

ગીતિ.

કર, પદ, મન, વશ જેનાં, જે કો' તિર્થ તણા મહિમા જાણે;
તપસ્વિ, દાને યશસ્વિ, હોયે તે જન તિર્થ ફળ માણે.

(નેપથ્યમાં)

(અહોરે શિવજી અહોરે શિવજી, બળા તમારી ટેવ.—એ રાગ.)

અહોરે લોકો સાંભળો સૌ, ધન્ય ઘડી દીન આજ;
હમાણાં આપ પધારશે અહીં, મહામોહ મહારાજ.
માટે સ્ફટિક તણા જે રસ્તા, શોભિત સુંદર ચોકો;
તેપર ચંદન, ગુલાબ જળનાં, ખૂબ છાંટણાં છાંટો.
ઘર ઘર માણીમય રત્નજડીત બહુ, તોરણ બાંધો બારે;^૧
છોડો કુવારા સૌ બહુ સારા, શોભિત સુંદર ધારે.
મેહલો ઉપર વિવિધ રંગના, વાવટા ધજાઓ;
ઇંદ્રધનુષ્યના સરખા શોભિત, ઝટપટ જઈ ઉડાવો.

દંભ—(અહંકારને) અહો આર્યપિતામહ! આપણા મહારાજની સ્વારી સમિપ આવી ચુકી, માટે ઝટપટ ચાલો. આપણે તેમના સામા જઈ સત્કાર કરીએ.

અહંકાર—બહુ સાર, ચાલો. (બેઠ જણુ જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ નો.

મહામોહ, ચાર્વાક, ચાર્વાકનો શિષ્ય, અસત્સંગ અને જાલ્મ.

(મહામોહ પોતાના પરિવાર સુધ્ધાં પ્રવેશ કરે છે.)

મહામોહ—(હસીને) આહા! આ જડબુદ્ધિના માણસો નિરંકુશ થઈ એમ બકે છે કે, આત્મા દેહથી જુદો છે, અને વળી તે સ્વર્ગમાં ગયા પછી અહીંના કર્માનુસારે ત્યાં ફળ ભોગવે છે. આ આશા તો, આકાશવૃક્ષના પુષ્પમાંથી મધુર ફળ મળ-

વાની આશા રાખીયે તેનાજ જેવી અસંભવિત છે. આજ પ્રમાણે એ આસ્તિકો પોતાની નાનાપ્રકારની કપોલ કલિપત વાતોનો પ્રસાર કરી, તેને આધારે જગત્ને ડગે છે. એ આસ્તિકો એવા તો વાચાળ અને હા હો કરવામાં જખરા છે કે, શરીરથી આત્મા જુદો છેજ નહીં, તેમ છતાં તે શરીરથી જુદો છે એમ મિથ્યા બકબકાટ કરીને ઉલટા તેઓ સત્ય વાત કહેનાર નાસ્તિકોની નિંદા કરે છે. અરે તમે તપાસો કે, આ શરીરને કાપતાં તેમાંથી આત્માને જુદો પડીને (૩ પાંતર થઇને) નીકળતાં કોઇ વખતે કોઇયે પણ દીઠો છે શું? અરેરે! એ આસ્તિકો જગત્ને ડગે છે એટલુંજ નહીં, પરંતુ પોતે પણ ભેગા ડગાય છે. જુવો, મનુષ્યમાત્રના મુખઆદિ સઘળા અવયવો એકજ આકારના છે, તેમ છતાં તેમાં વળી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય, શૂદ્ર, એવા વર્ણભેદ શા વાસ્તે જોઇયે? વળી આ તો પારકી સ્ત્રી અને આ પોતાની સ્ત્રી, આ પારકું ધન અને આ પોતાનું ધન, એવા ભેદ અમે માનતા નથી. કારણ કે, અહિંસા કરવી કે ન કરવી? પરસ્ત્રી ગમન કરવું કે ન કરવું? અને પારકું ધન લેવું કે ન લેવું? એવા કરવા ન કરવાના વિચાર તો પરાક્રમ હીન મનુષ્યોજ કરે છે. (થોડીકવાર વિચાર કરીને) આહા! નાસ્તિકશાસ્ત્ર જે છે, તેજ સર્વથા સાચામાં સાચુ શાસ્ત્ર છે, કે જેમાં, માત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણજ ખરૂં મનાય છે. પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુ એ ચાર તત્વ છે. અર્થ અને કામ એ બે પુરૂષાર્થ છે. પૃથ્વીઆદિ જે ચાર તત્વો, તેજ શરીરરૂપ થઈ તેમાં ચૈતન્ય ઉત્પન્ન કરે છે. સ્વર્ગાદિ પરલોક છેજ નહીં. મૃત્યુ એજ મોક્ષ છે. આવાં આવાં અમારા મતને અનુસરતાં અનુભવસિદ્ધ શાસ્ત્રો બૃહસ્પતિયે રચીને ચાર્વાકને આપેલાં છે, અને ચાર્વાકે શિષ્ય પરંપરાની દ્વારાયે લોકોમાં તે શાસ્ત્રો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. (એટલામાં ચાર્વાક પોતાના શિષ્ય સાથે પોતાના શાસ્ત્રનું સંભાષણ કરતો આવે છે.)

ચાર્વાક—(આવીને) હે વત્સ! રાજ્યનીતિ એજ વિદ્યા છે. વાતા, (રાજસેવાના પ્રકારની હકિકત) પણ તેની માંહીજ આવી જાય છે. સર્વ વેદ, એતા માત્ર ધુતારાઓના મિથ્યા બકબકાટ છે. કેમકે તેમાં તો લોકોને ડગવાને માટે સઘળી કપોલ કલ્પિત વાતો અડાવી દીધી છે. જે યજ્ઞમધ્યે ઋત્વિજના હાથેથી પુરોડાપાદિ દ્રવ્યને હોમીને બાળી મુકવાથી યજ્ઞમાનને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થતી હોય, તોતો દાવાગ્નિથી અનેક વૃક્ષ બળી જાય છે તેને પણ મોઢું ફળ થવું જોઈએ. તેમજ જે યજ્ઞમાં પશુને હણવાથી તે પશુને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થતી હોય, તો યજ્ઞમાન પોતાના બાપનેજ યજ્ઞમાં કાં નથી મારતો? વળી સાંભળ, કે શ્રાધ્ધ કરવાથી મરી ગયેલા મનુષ્યને જે તૃપ્તિ થતી હોય, તો તો દીવો હોલવાઈ ગયા પછી પણ જે તેલ પુરીએ તો તે પ્રજ્વલિત થવો જોઈએ, અથવા શ્રાધ્ધમાં બ્રાહ્મણોને મિષ્ટાન્ન જમાડી તૃપ્ત કરવાથી પિતરોને તૃપ્તિ થતી હોય, તો પ્રદેશ ગયેલા મનુષ્ય નિમિત્તે ઘરમાં શ્રાધ્ધ કરવાથી તેને પણ તે જ્યાં છે ત્યાં તૃપ્તિ થવી જોઈએ.

શિષ્ય—ગુરુ મહારાજ! જ્યારે સંસારમાં રહી, ખાવુંપિવું અને સ્ત્રીસંગાદિક નાનાપ્રકારના વિલાસ કરવા એજ પુરુષાર્થ છે, ત્યારે તિર્થવાસીઓ સંસારનાં એવાં પરમ સુખને ત્યાગ કરીને મહાકષ્ટસાધ્ય એવાં શાન્તપત્ર અને ચાંદ્રાયણાદિ અનેક વ્રતો કરીને કાં વ્યર્થ દુઃખ ભોગવે છે?

ચાર્વાક—હે પુત્ર! એ અજ્ઞાની લોકો ધુતારાઓનાં રચેલાં (વેદ) શાસ્ત્રોઉપર વિશ્વાસ રાખીને અહીં અમુક કર્મોથી પરલોકમાં અમુક ફળ મળશે એ પ્રકારે આશારૂપી લાકુથી તૃપ્તિ માની બેઠા છે. પણ વિચારી જોને કે, કમળનયની તરણીને કીધેલા કુચાન્નિત આલિંગનનું જે સુખ, તે ક્યાં? અને ભિક્ષા, ઉપવાસ અને અનેક પ્રકારનાં વૃથા તપનિયમ રાખી સૂર્યના તાપમાં દહુદમન કરવાથી થતું દુઃખ, એ ક્યાં?

શિષ્ય—આચાર્ય! ત લોકો તો એમ બકે છે કે, આ સંસાર, સુખ દુઃખ ભિશ્રિત છે માટે તેનો ત્યાગ કરવો.

ચાર્વાક—(હસીને) અરે! એતા એ પશુ સરખાઓની દુર્બુદ્ધિના તરંગો છે. સંસારમાં કીંચિત દુઃખછે એટલા માટે વિષયભોગાદિ-કથી થનારાં ને અતિશય સુખ તે સર્વ છોડી દેવાં એવું બોલનારા લોકો કેવળ મૂર્ખ છે. વિચારી જોકે, જેમાંથી સુંદર ચોખા ની-કળે છે એવી ડાંગરને છોતરાંવાળી દેખીને કોઈ ફેંકી દે છે શું?

મહામોહ—(આ સંભાષણ સાંભળી પોતાના મનમાં) આહા! આ-નંદ ઉપજવે એવું પ્રમાણયુક્ત લાષણ આજ ઘણે દિવસે કાને પંજું. સાંતુ જોઈ ચાર્વાકને જાળખીને) ઓ: હો! આતો મારો પરમમિત્ર ચાર્વાક!

ચાર્વાક—(મહામોહ પાસે જઈને) મહારાજાધિરાજ, આપનો જન-જન્યકાર થાઓ. હું આપનો મિત્ર ચાર્વાક આપને નમસ્કાર કરુંછું.

મહામોહ—ચાર્વાક! તું લલ્લે આવ્યો. આવ બેસ અહીં.

ચાર્વાક—મહારાજ, કળીએ આપને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કહ્યા છે.

મહામોહ—વારું, કળી સર્વ વાતે કુશળ છે.

ચાર્વાક—આપના પ્રતાપથી સર્વત્ર કુશળ છે અને તે આપણાં સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરી રહ્યો છે; માટે હવે આપનાં ચરણાર્વિદ પાસે આવવા ઇચ્છા રાખેછે. મહારાજ! ધન્ય છે એવા પુરૂષને, કે જે પોતાના સ્વામીની આજ્ઞાપ્રમાણે શત્રુનો પરાજય કરીને મોટા આનંદથી પાછો સ્વામીના ચરણાર્વિદમાં આવી નમસ્કાર કરવાની ઇચ્છા રાખે છે.

મહામોહ—વારું કળીએ કિયાં કિયાં કાર્ય સિદ્ધ કર્યાં?

ચાર્વાક—સાંભળો મહારાજ.

(રાગ ઓઝાહરણનો.)

વેદ ધર્મ પરાયણ એવા, બ્રાહ્મણાદિ મહાજનનેવા;
તેને પણ વેદ માર્ગ મુકાવી, સ્વેચ્છાચારી દીધા છે બનાવી.
પરસ્ત્રીસંગ મધપાનાદિ, કર્મમાં એ મથ્યા બ્રહ્મવાદી;

પરાક્રમ એ કળિનું દે મારું, નથી સ્વામી હું મનથી ધારું.
 સર્વ સ્વામી તણેજ પ્રતાપે, બન્યું જાય છે આપોઆપે,
 ઉત્તર પશ્ચિમની જે પ્રજા છે, તેણે વેદ સમુજા તજ્યા છે.
 તેઓમાં શમદમાદિકોનો, હવે સંભવ જાણવો શાનો;
 વેદ વિદ્યા બીજે જે રહી છે, પેટ ભરવાને માત્ર ગ્રહી છે.
 ગયા આચાર્ય પણ એવું કહી, અગ્નિહોત્રને વેદ ત્રયી;
 ત્રિદંડિત્વને ભસ્મ ધારણ, છે એ પેટે ભર્યાને કારણ.
 પુરુષાર્થ રહિત પુરુષોને, વચન સત્ય એ માની લ્યોને;

માટે કુરુક્ષેત્ર, માયાપૂરી અને બદ્રિકાશ્રમ આદિ સ્થળોમાં
 વિદ્યા-પ્રમોદનો ઉદય થવાના સંભવની મહારાજાએ શંકા સંરખી
 પણ ન રાખવી.

મહામોહ—વાહ! વાહ! ધન્ય છે. કળીએ તો મોટા તિર્થને છતી
 લીધું. (વ્યર્થ કરી નાંખ્યું.)

ચાર્વાક—મહારાજ, આપની પાસે મારી બીજી પણ એક વિનંતી છે.

મહામોહ—કહે, શું છે?

ચાર્વાક—વિષ્ણુભક્તિ નામે મહાપ્રતાપવાન્ એક યોગીની છે. તેનો
 સંચાર જો કે કળીએ ઘણેખરે ઠકાણેથી તો બંધ કરી દીધો છે,
 તોપણ હજી જેને પુરુષો તેનો આશ્રય પકડી રહેલા છે તેમના
 સામી તો દૃષ્ટિ સરખી કરવાને પણ અમે સમર્થ નથી, માટે
 એવિષે આપે સાવધાનતા રાખવી.

મહામોહ—(ભય પામીને મનમાં) અરે! એ મહાસમર્થ યોગીની તો
 સ્વાભાવિકજ અમારો દ્વેષ કરવામાં પ્રસિદ્ધ છે તેનો નાશ
 અમારાથી કેમ થઈ શકશે? (પ્રસિદ્ધ પાણે) હાં: એ યોગીની
 થીતે શું બીજો છો? કામ, ક્રોધાદિ સરખા શત્રુઓ એને માથે
 ગાજી રહ્યા છતાં એ બીચારીનો ઉદયજ ક્યાંથી થવાનો?

ચાર્વાક—એ ખરું, પણ મહારાજ! સદૈવ જ્યની ઇચ્છા રાખનાર
 બુદ્ધિમાન્ પુરુષો પોતાના નિર્બળમાં નિર્બળ શત્રુની પણ ઉપેક્ષા
 ન કરતાં તેનાથી સાવધાન રહેવું જોઈએ, કેમકે, એવિષે મહા-

જનોની શિખામાણ છે કે, “નાનો સરખા પાણુ કાંટાનો અંકુર વાગવાની ઉપેક્ષા કરી હોય તો, તે જેમ પરિણામે મહાપિડાકારક થઈ પડે છે, તેમજ નાના સરખા પાણુ શત્રુની ઉપેક્ષા કરવાથી પરિણામે તે ભયંકર થઈ રાજાનાં મર્મસ્થાનને બેદે છે.” માટે એ જોગટીનો તો આપે નાશજ કરવો યોગ્ય છે.

મહામોહ—(પડદા સામુ જોઈને) અરે કોણુ છે અહીં? (અસત્સંગ દોડી આવે છે.)

અસત્સંગ—જી મહારાજ! શી આજ્ઞા છે?

મહામોહ—અરે અસત્સંગ! કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, માન અને મત્સર્યાદિને આ મારી આજ્ઞા વિદિત કરી આવ કે, તમો સર્વે મોટી સાવધાનતા રાખી વિબુલક્તિનો સમૂજો નાશ કરી નાંખો.

અસત્સંગ—ખહુ સારૂ મહારાજ, આજ્ઞાપ્રમાણે કરું છું. (જયક્રી.) (એટલામાં મદ અને માન તરફથી પત્ર લઈ આવેલો જલ્દમ* નામનો ખેપીઆ આવી પોહ્યો.)

જાલ્મ—(પ્રવેશ કરતાં દેખાવ જોઈ મનમાં) આ કાશી—પેલું રાજ-મંદિર, ત્યાં હું જાઉં (આગળ ચાલીને) અરે! આ તો મહારાજ મહામોહ પોતેજ ચાપીકની સાથે કાંઈ વિચાર કરે છે. ચાલ, પાસે તો જાઉં. (પાસે જઈને) જયજય મહારાજ, જયજય મહારાજ. આ પત્ર લ્યો.

મહામોહ—તું યાંથી આવ્યો?

જાલ્મ—મહારાજ, ઉત્કલદેશ (ઓડીસા) મધ્યે સમુદ્રકિનારે પુર-પોત્તમ નામે ધામ છે, ત્યાંથી મને મદ અને માને આ પત્ર લઈ આપતી હજુરમાં મોકલ્યો છે.

મહામોહ—(મનમાં) કાંઈપણુ મોટું જરૂરનું કામ હોય એમ લાગે છે. (ચાપીકને કહે છે.) ચાપીક! હવે તું જા અને આપણાં કાર્ય પાર પાડવામાં સારીપેઠે સાવધાનતા રાખજે.

ચાર્વાક—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (જય છે.)

(મહામોહ પત્ર વાંચે છે.)

સ્વસ્તિશ્રી વારાણસી મહાશુભસ્થાને શ્રીમન્મહારાજાધિરાજ પ્રભુ મહામોહ મહારાજના ચરણાર્વિદ્ધમાં શ્રીપુરુષોત્તમ ધામથી લિ. આજ્ઞાંકિત સેવક મદ તથા માનના સાષ્ટાંગ નમસ્કાર અંગિકાર કરશે સ્વામીના પ્રતાપે કરીને અત્રે સર્વ કુશળ છીએ. વિશેષ વિનંતી કે દેવી શાન્તિ અને તેની મા શ્રદ્ધા એ બેઉ, વિવેકની દાસીઓ બની ગઇ છે અને વિવેકની સાથે ઉપનિષદ્ રાણીને સમાગમ કરાવવા સાર તે બંને માદિકરી રાત્રદિવસ તેને બોધ કર્યા કરે છે. વળી કામનો મિત્ર જે ધર્મ તેને, વૈરાગ્યાદિક જે આપણા શત્રુઓ તેમણે પોતાના પક્ષમાં ખેંચવા મંડ્યો હોય એમ જણાય છે. કેમકે તે, કામથી જુદો પડી તે મંડળીસાથે છાંનોમાનો કોઇ કોઈ ઠકાણે ફરતો ફરે છે. માટે એવિધે આપને જે કાંઈ કર્તવ્ય હોય તે કરશે. એજ વિનંતી.

મહામોહ—(કોધે ભરાઇને) શું એ મૂર્ખો શાન્તિથી પાણ બીદે છે? અરે કામાદિક સરખા તેનો પરાભવ કરવાને સમર્થ થઇ ઉભા છે ત્યાંમુધી એનો દહાડો વળવાનો સંભવજ ક્યાં છે?

(રાગ ઓઝાહરણનો.)

પ્રભા મંડ્યા રેછે દીન રાતે, સૃષ્ટી ઉત્પત્ત કરવાને માટે;
દક્ષયજ્ઞનો કરનાર ભંગ, એવા શિવજી બની અડબંગ†.

કરી ઉમાને આલિંગન, નીરંતર રહે છે નિમગ્ન;
વિષ્ણુ સરખા જે દૈત્યના અરી, લક્ષ્મીને આલિંગન કરી.

સાગર માંહી શયન કરે છે, શાન્તી ભાગતી ત્યાંથી ફરે છે;
એવા આગળ એનું નહીં ચાલે, ત્યારે ઠાલી બીજે ધુળ ધાલે.

(જલદમને) જલદમ, તું સત્ત્વર કામની પાસે જ અને મારી તરફની આજ્ઞા વિદિત કર કે, તે દુષ્ટ ધર્મ, આપણાથી પ્રતિકુળ ચાલે છે, એ વાત અમારા જાણવામાં આવી છે. માટે હવેથી તેનો કાણમાત્ર પણ વિશ્વાસ ન કરતાં તેને પકડી બાંધીને કેદ કરી મુકવો.

* મુકામ ધર્મ હતો તે. † નિઃકામ થઇને. ‡ ભાંગ ચઢાવીને કેરી થવું.

જાલ્મ—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (જાણે છે.)

મહામોહ—(મનમાં) હવે શાન્તિનો નાશ કરવાને શો ઉપાય કરવો? ઠીક, બીજા ઉપાયની કાંઈ જરૂર નથી. એ કામ પાર ઉતારવાને ક્રોધ અને લોભ બરાબર યોગ્ય છે. (પ્રસિદ્ધપણે)
અરે ! અહીં કોણ છે? (અસત્સંગ દોડી આવીને.)

અસત્સંગ—હ મહારાજ, શી આજ્ઞા?

મહામોહ—ક્રોધ અને લોભને સત્વર મારી પાસે બોલાવી લાવ.

અસત્સંગ—બહુ સાર મહારાજ, આ ચાલ્યો. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

ક્રોધ, લોભ, હિંસા અને તૃષ્ણા.

ક્રોધ—મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે શાન્તિ, શ્રદ્ધા અને વિષ્ણુ-મંકિત એ ત્રણે જણીઓ મહારાજ મહામોહથી પ્રતિકુળપણે ચાલે છે. પણ અરે ! હું જીવતા છતાં એ બધીઓ જીવવાની આશા મુકી શા સાર મોતનાં ફાંફાં મારતી હશે? મારું સામર્થ્ય એવું છે કે?

મનહરચંદ.

જેના હૃદયની માંહી પ્રવેશ હું પોતે કરું,
તર્ત તેને છતી આંખે અંધાપો અણાવું છું;
જેણે કરી કરવું ન કરવું તે જોતા નથી,
એવાં એની આંખોમાંહી પડળ ચઢાવું છું.
હીતનાં વચન કાંઈ કોઈનાં ન શુણે કાને,
એમ રૂઠા કાંઈ છતાં બધીર બનાવું છું;
ધીરને અધીર કરું, સચેત અચેત કરું,
ભલ ભલા ભણેલાના ભાનને ભુલાવું છું.

૧

લોભ—અરે ભાઈ, જે મારા સપાટામાં આવ્યા છે તેમને તો મેં મનારથરૂપી મોટા પ્રવાહની નદીમાં એવા તો ઝીકી દીધા છે કે

તેમાં જોયાં ખાતા ખાતા તાણાતા ચાલ્યા જશે પણ પારજ
નહોં પામે. તોં પછી શાન્તિની વાતજ શી? હે મિત્ર સાંભળ—

મનહરછંદ.

મદ માતા હાથી મારે ઘેર ઝાઝા ઝુલી રહ્યા,
વાયુ વેગી તુરંગ જે આટલા ખુંખારે છે;
અધિક અધિક નિત્ય મેળવું જે એથી પણ,
સાહીબી અધિક વધે એમ મન ધારે છે.
આટલું કીધું છે દ્રવ્ય એકડું કમાઈ હવે,
ભરું હું ભંડાર ભરપુર જખ મારે છે;
એજ ચિંતવનમાંહી જેનાં ચિત્ત ચોટી રહ્યાં,
એવા કદી સ્વપને ન શાન્તીને સંભારે છે.

ક્રોધ—અરે મિત્ર, મારું પરાક્રમ તું જાણે છે. જે સાંભળ.

(અહોરે શિવજી અહોરે શિવજી, બળી તમારી ટેવ.—અં રાગ.)

મહારા પ્રતાપ બળથી ઇંદ્રે, હણીઓ વૃત્રાસુર,
પ્રહ્લાનું શિર છેદી નાંખ્યું, શીવે થઈ ચક્રચુર. ૧
મારા ચોગે વિશ્વામિત્રે, કેવી કીધી હાંણ,
વસિષ્ઠના સો પુત્રો મારી, વાળી નાંખ્યો ઘાંણ. ૨
સદાચાર સંપત્ર અને, જે મહામોટા વિદ્વાન;
દાન શિલ ને શુરા પુરા, મોટા કીર્તિમાન. ૩
એવાને પણ સ્વાધિન કરીને વળાવું હું સંહાર; .
કળ સમુળાં નાશ કરાવું, ક્ષણું ન લાગે વાર. ૪

લોભ—(પોતાની સ્ત્રીને) પ્રાણપ્રિયે તૃષ્ણા અહીં આવ.

તૃષ્ણા—(પાસે આવી નમ્રતાથી) પ્રાણપતિ! શી આજ્ઞા છે?

લોભ—હે પ્રિયે! આશાની દારીમાં વિટાઈ ગયેલા મનુષ્યોને, ખેતર,
ગામ, શહેર, દ્વીપ કે સમગ્ર પૃથ્વી એટલું ઉત્તરોત્તર મળ્યા છતાં
પણ, તારા પ્રતાપ બળે કરીને તેઓ અધિક અધિકની ઇચ્છા કયાંજ
કરે છે. માટે જે તું તારા અંગને વધારી મુકે તોપણી લક્ષાવધી
પ્રહ્લાંડ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તેઓ શાન્તિ પામવાના નથી.

નૃણા—આર્યપુત્ર, હું પોતાની મેળે તો નિર્ણય એ વાતમાં પ્રવૃત્ત રહું છું. તેમાં વળી હવે આપે પણ સદર પરવાનગી આપો. એટલે તો કોટ્યાવધી પ્રહ્લાંડ મળે તોપણ હું તૃપ્ત થવાની નથી.

ક્રોધ—પ્રિય હિંસા! અહીં આવ.

હિંસા—(આવીને) મહારાજ, આ હું પાસેજ છું. શી આજ્ઞા છે?

ક્રોધ—હૈ પ્રિયે! તું મારી સાથે છે ત્યાંસુધી મારાં માબાપને મારી નાંખવાનું કામ પણ મને કઠણ નથી લાગતું. પછી તો—

(અહોર શિવજી અહોર શિવજી, બળી તમારી ટેવ—એ રાગ.)

મા ઠાકણ કોણ માત્ર મહારે, ગાણું ન મહારે બાપ;

(તો) ભાઈ ભાન્ડુ, મામા આદિશી, અન્ય સગાની વાત.

એ સઘળાં કીડિસમ ગાણું તો, બીજાં જે જ્વરિણિ સમ;

સ્વાર્થી સગાં સૌ નાતીલાને, મુકૂળ જતા ક્યમ.

(એ હાથે) આ ગર્ભ સહિત હું આખા કુળનું જરામુળ ન કાઢું,

ત્યાંલગી અગ્નિ સમે ન મારો, થાય ન તનકુ ટાઢું.

(આંગળ નજર કરીને) ઓહો! આતો મહારાજજી બિરાજે-

લાછે ને! ત્યારે ચાલો, આપણે ત્યાં જઈએ. (સૌ પાસે જઈને)

મહારાજ! આપનો જયજયકાર થાઓ.

મહામોહ—શ્રદ્ધાની દીકરી શાન્તિ અમારો અતિશય દ્વેષ કરે છે, માટે તમે સર્વ મળી એને શિક્ષા કરો. (સર્વ આમા માયે ચઢાવી ગયાં.) (મનમાં) ઓહો! શ્રદ્ધાની પુત્રી શાન્તિ એટલું ઓલતાંજ

શાન્તિનો નાશ કરવાનો એક ઉત્તમ ઉપાય મને સુજી આવ્યો.

શાન્તિની માતા શ્રદ્ધા છે. એને શાન્તિ કેવળ શ્રદ્ધાનેજ સ્વા-

ધિન છે. માટે કોઈપણ ઉપાયથી ઉપનિષદ રાણીની પાસેથી

શ્રદ્ધાને ખેંચી લેવાય તો રંગ રહે. પછી માના વિચાગના

દુઃખથી વ્યાકુળ થઈ શાન્તિ સહજવારમાં નાશ પામશે. એને

શ્રદ્ધાને ખેંચી લાવવાને મિથ્યાદૃષ્ટિ ઘણીજ કુશળ કુટાણી છે.

માટે આ કામ એનેજ સોંપવું. (જોડમાં નજર કરીને) અરે!

વિભ્રમાવતિ! મિથ્યાદૃષ્ટિને ઝટપટ ઓલાવી લાવ,

વિભ્રમાવતી—બહુ સાર મહારાજ. (બાપ છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

મહામોહ, વિભ્રમાવતી, અને મિથ્યાદૃષ્ટિ.

મિથ્યાદૃષ્ટિ—સખિ ! મહારાજને જ્યાં મને ઘણા દિવસ થયા, માટે તેમના મુખ સામું હું કેમ જોઈ શકીશ? મહારાજ મને ખીજશે તો નહિ?

વિભ્રમાવતી—અરે સખિ! તને જોતાંવાંતજ મહારાજની શુધ્ધ-
પ્રુધ જતી રહેશે. ત્યારે પછી ખીજવાનું તો નામજ શાનું
દેવાનું?

મિથ્યાદૃષ્ટિ—ખેન, ખોટાં માન વધારી શીદ મશ્કરી કરે છે?

વિભ્રમાવતી—હું મશ્કરી કરું છું, કે ખરેખરું કહું છું તે હુમણાં
નજરેનજર દેખાઈ રહેશે. પણ સખિ ! તારાં નેત્ર નિદ્રાથી
ઘેરાયલાં દેખાય છે, તેનું કારણ શું?

મિથ્યાદૃષ્ટિ—સખિ! જોને એક પતિ હોય છે તેને પણ નિદ્રા
ફૂલી છે, તો મારે તો સઘળા પુરુષમાત્ર પતિ છે તેને આંખ
મળવા વારો પણ ક્યાંથી હોય?

વિભ્રમાવતી—પ્રિયસખિ! કોણ કોણ તારા પતિ છે વાર?

મિથ્યાદૃષ્ટિ—એક તો મહારાજ મહામોહ, ખીજાં કામ, ક્રોધ,
લોભ, અહંકાર એ આદિ અનેક છે. કેટલાકના નામ ગણાવું.
એ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો, ગમે તો બાળક, જીવાન કે વૃદ્ધ હોય,
પરંતુ તેમાંના કોઈપણ રાત્ર અને દિવસ મને પોતાના હૃદયમાં
રાખવા વગર રહીજ શકતો નથી.

વિભ્રમાવતી—પણ સખિ! કામની રતિ, ક્રોધની હિંસા, અને
લોભની તૃષ્ણા, એમ એ સર્વને પોતપોતાની સ્ત્રીઓ છે; તેમ
છતાં તું તેમના પતિઓની સાથે ક્રીડા કરે છે, તથા તેમને તારા
ઉપર ઈર્ષ્યા નથી થતી?

મિથ્યાદૃષ્ટિ—અરે ઈર્ષ્યા તે શું કરશે? તેજ ખીચારીઓ મારાવગર
એક કાણ પણ રહી શકતી નથીને.

વિશ્વમાવતી—એટલા માટેજ હું કહું છું કે તારા જેવી સૌભાગ્ય-
વતી સ્ત્રી આખા ભૂમંડળમાં કોઈ નથી. કેમકે જેનું સૌભાગ્ય
તું છુટી લે છે, તેપણ તારી સૌભાગ્ય સમૃદ્ધિથી મોહિત થઈ
તારી કૃપાની ઈચ્છા કરે છે, ત્યારે મહારાજા મહામોહ તારાથી
મોહિત થઈ જાય એમાં તો નવાઈજ શી? પણ પ્રિયસખિ!
તું હંધથી ઘેરાઈ ગયેલી છે અને ઝાંઝરના ઝમકારચુકત ધિમે
ધિમે આડાં અવળાં પગલાં ભરતી ચાલે છે. તેથી મહારાજાના
મનમાં તારાવિષે શંકા ઉત્પન્ન થશે એમ મને લાગે છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિ—એવાં નખરાં કરી મોહિત કરવાની તો મહારાજાની
આજ્ઞાજ છે ત્યારે પછી શંકા તે શાંતી આવવાની હતી? જે
પુરૂષ, સ્ત્રીનું મુખ જોઈનેજ ગાંડોઘેલો બની જાય તેના તે ભય
શા સાર રાખવો?

મહામોહ—(મિથ્યાદૃષ્ટિને છેટેથી આવતી જોઈને આનંદથી) ઓહો!
મારી પ્રાણપ્રિયા મિથ્યાદૃષ્ટિ આવીજ! આહાહાહા!!

હોરી.

શામર મત મારે પીચકારી—(એ શગ.)

મિથ્યાદૃષ્ટિ આ પ્યારી પધારે, પધારે. મિથ્યા
પુછ નિતંબના ભારે ઇમકતી, ધિમી ધિમી પગલાં ધારે,
હારે હારે પ્યારી ધિમી ધિમી પગલાં ધારે;
જેને અંખોડેથી પુખ છુટ્યાં છે તે, કેવી એ કરથી સમારે!
કેવી કર અંખોડે ધારે. મિથ્યાદૃષ્ટિ આ પ્યારી. ૧
એ મિશે કરને હંચા કરીને, નજરે પડે જ્યમ મહારે,
સ્તનપર છે નખ પંક્તિ થએલી, તે કેવી દેખાડે છે આરે,
વિલાસીની વાહુવારે! મિથ્યાદૃષ્ટિ આ પ્યારી. ૨
કાળાં કમળની માળા સરખી, આંખડલી ફેરે દ્વારે,
દ્વિધાક્ષિ દ્વિધ નજર થકી મોહિત, હૃદય ખેંચી ખાંણ મારે,
કરે મન આહ્વાદકારે. મિથ્યાદૃષ્ટિ આ પ્યારી. ૩
ચાલંતાં ચપળા હાથ હિલોળેથી, કર કંકણ ઠણકારે,

ખાણાણા થાય છે મીઠું તે જાણ્યે, ચોપદાર પોકારે,
રમા આવી રાજદારે. મિથ્યાદૃષ્ટિ આ ધ્યારી. ૪

ત્રિશ્વમાવતી—સખિ! આ મહારાજ ખીરાજે તેમની સમીપ જ.
મિથ્યાદૃષ્ટિ—(પાસે જઈ નમ્રતાથી) જય જય મહારાજ.

મહામોહ—પ્રિયા! એક વખત તું મારા ખોળામાં બેસીને આ ન-
ખસત બેસી જય એમ મને દઢ આલિંગન આપ, અને
હે હરિણાક્ષિ! શિવના ખોળામાં વિલાસ કરતી જે પાર્વતી
શોભે છે, તેની શોભાને હરી લે.

મિથ્યાદૃષ્ટિ—(મંદ હાસ્યયુક્ત તેમ કરે છે.)

મહામોહ—(આલિંગનના સુખનો અનુભવ લેઈને) આહાહાહા!!
પ્રિયાના આલિંગનથી આજ મને નવી જીવાની આવી. (મિ-
થ્યાદૃષ્ટિને) પ્રિયે! યુવાવસ્થામાં જેવો ચિત્તને ઉન્માદ કરનાર
અને વિષયના આનંદથી ભરપૂર કામ વિકારનો જુસ્સો મને
થતો હતો, તેવોજ જુસ્સો આજ પણ તારા આલિંગનથી પેદા
થઈને પેહેલાંની પેઠે ચિત્તવૃત્તિને ચંચળ કરે છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિ—મહારાજ! હું પણ જાણું આજ નવયૌવના થઈ છું
એમ લાગે છે. માટે ખરો અંતઃકરણનો પ્રેમ છે તે ગમે તેટલા
કાળે પણ નાશ પામતો નથી. મહારાજ! આજ્ઞા કરો. શા
કામને માટે મને સ્મરણ કરવી પડી?

મહામોહ—

ગીતિ.

હૃદયથકી અજગુ જે, હોયે તેનું સ્મરણ પડે ધરવું;
પણ મુજ ચિત્ત ભિંતે તુ, ચિતરી તેનું સ્મરણ શું કરવું?

મિથ્યાદૃષ્ટિ—આપની મોટી કૃપા! પણ કાંઈ આજ્ઞા કરો મહારાજ.

મહામોહ—ત્યારે જો સાંભળ. જેમ હમણાં તું સર્વત્ર ઉઘાડે અંગે
ફરતી ફરે છે, તેમ સદૈવ ફરતી રહેજે. વળી ખીજું એ કે,
દાસીપુત્રી શ્રદ્ધા, ઉપનિષદ રાણી સાથે વિવેકને સમાગમ
કરાવવાને કુટણીપણું કરવા લાગી છે, અને હાલ તે અમારી

વેરાણ થઇને અમારાથી ઘણીજ વિરુદ્ધ ચાલે છે, માટે એ કુળ હીણી અને શમદમાદિકોના કહેવા પ્રમાણે ચાલનારી પાપીણી રંગને ચોટલે ઝાલીને પાખંડીઓના સ્વાધીનમાં કરો.

મિથ્યાદૃષ્ટિ—આવા તુચ્છ કામને માટે તે આટલી બધી ચિંતા શી? આપના વચનમાત્રથીજ દાસી શ્રદ્ધા તો આપનો આજ્ઞાને આધિન થઇ જશે, અને હું એને એવો ઓધ કરી દઇશ કે, ધર્મ મિથ્યા, મોક્ષ મિથ્યા, વેદમાર્ગ મિથ્યા, સુખભોગમાં આડે આવનારાં શાસ્ત્રનાં વચનો મિથ્યા, અને સ્વર્ગ ફળ મળવું એ સઘળું મિથ્યા છે. એટલે તે તરત વેદમાર્ગને પણ મુકી દશે, તો પછી ઉપનિષદને તણ દશે એમાં તે શી નવાઈ? વળી વિષયાનંદ રહિત મોક્ષમાં અનેક દોષો દેખાડીને પણ, થોડા વખતમાં ઉપનિષદથી શ્રદ્ધાને વિરક્ત કરીશ.

મહામોહ—આહા! જો એમ થાય તો તો તે મારું ઘણુંજ લાડું કંઈ એમ હું માનું. (ફરી આલિંગન દે છે.)

મિથ્યાદૃષ્ટિ—સ્વામી! સર્વ દેખતાં આમ કરો છો, તે મને લાજ ન આવે?

મહામોહ—ચાલો ત્યારે રાજમંદિરમાં જઈએ. (જાય છે.)

અંક ૩ જો.

પાત્રો.

શાન્તિ.....શ્રદ્ધાની પુત્રી,
 કરુણા.....શાન્તિની સખી,
 દિગમ્બરદિગમ્બરમતનો સિદ્ધાન્ત. (સિપાણક)
 શ્રદ્ધાદિગમ્બરની તામસી શ્રદ્ધા.
 મિલ્કુબૌદ્ધમતનો સિદ્ધાન્ત.
 શ્રદ્ધાબૌદ્ધની તામસી શ્રદ્ધા.
 કાપાલિકસોમસિદ્ધાન્ત.
 શ્રદ્ધાસોમસિદ્ધાન્તની રાજસી શ્રદ્ધા.

સૂચના.

ખીજા અંકમાં મહામોહિ ધર્માચરણોને નિષ્ક્રાંત કરવા માટે દંભાદિક વગેરે પોતાના મંડળને મોકલ્યું, તે નિરપણ કયું. હવે આ ત્રીજા અંકમાં તેણે વિવેકના સૈન્ય (મંડળ) નો પરાજય કરવાને પાખંડીઓનો મોટો આડંબર કીધો તેનું વર્ણન આવશે.

પ્રવેશ ૧ લો. પ્રકરણ ૧ લું.

શાન્તિ અને કરુણા.

શાન્તિ—(આંખમાં આંસુ આંછીને વિલાપ કરેછે)

રાગ સિતાના મહીનાનો.

અરે હાય ઓ શ્રદ્ધામાત, વા'લી મારી માવડી;
 મુને મુકી રઝળતી આંહી, એકલડી શું આવડી?
 ગઈ કયા તું ઓ મારી માત, દર્શન તું પમાડને;
 માડી મુખડુ તારું એકવાર, મુને તું દેખાડને.
 (કરુણાને) સખી! હરણાંઆદિ પશુ સર્વ, જ્યાંહાં નિર્ભય રમે,

એવાં રહીઆણાં વનનો વાસ, માડી મારીને ગમે.
 ઝરે નિર્મળ નીરનાં ઝરણુ, ઝાઝાં જેની માંહીથી;
 એવા ગિરિવરમાંહી રહેનાર, અરે માત તો હતી.
 વળી દેવતાણાં મંદીર, તપસ્વીના વૃંદમાં;
 ગણી પોતા તણાં રહેઠાંણા, રહેતી એ આનંદમા.
 એવાં પવિત્ર સ્થળપર પ્રીત, ધરનારી મારી માવડી;
 પીટયા પાખંડીઆને હાથ, જરૂર એ તો જઈ પડી.
 અરે કોઈ કપીલા ગાય, કસઈ ઘેર જઈ ચઢે;
 જેમ જીવે ન તે ક્ષણ એક, દાવાનળ દુખ પડે.
 તેમ વહાલી આ શ્રદ્ધામાત! દશ તારી થઈ હશે;
 હવે માડી જીવ્યાની શી આશ! હતી નહોતી થઈ જશે.
 કદી ક્ષણભર જે મુજ માત, મને દેખતી નહીં;
 તો તો ખાન પાનને સ્નાન, તજ દેતી તે તહીં.
 એવી લાડ લડાવણુ માત, વહાલી મારી માવડી;
 કેમ જીવી શકે ક્ષણમાત્ર, મારાથી જુદી પડી.
 માત શ્રદ્ધાવિના પણ એક, મારે જીવવું વૃથા;
 માટે કરૂણા જેની મુજ કાજ, ખડકી આપને ચિતા.
 પડી પાવક કેરીમાંહી, સખી! જીવતી બળું,
 જઈ પહોંચી માડીનો પાસ, માડીને હું જઈ મળું.

કન્યા—હે સખિ! આ રીતે ખાળી મુકે એવા જવાળા સરખા
 અને કાને સાંભળી પાણુ ન શકાય એવા ખોલ ખોલીને તું મને
 મરવા જેવી કરી મુકે છે. સખિ! ધીરજ ધર. દુષ્ટ મહામોહના
 ભયથી તે કોઈપણ ઠેકાણે સંતાઈ રહી હશે, માટે એકવાર આ-
 પણે સઘળાં દેવસ્થાન અને પવિત્ર ભાગીરથીના કાંઠાઉપર મુની
 જનોના આશ્રમોમાં શોધ કરીએ, કે કોઈ ઠેકાણે શ્રદ્ધા નજરે
 પડે છે?

શાન્તિ—સખિ! હવે તે શાંનો શોધ કરવો? સુંદર નિવાસ* જેના

* નમ્હાર, વગર વાવ્યે જે ડાંગર (ભાત) ઉગે છે તે.

કિનારાપરછે, એવી નદીખાના તીરે વાનંત્રસ્થ જ્યાં નિવાસ કરી રહ્યાછે એવાં સર્વ ઠેકાણામાં હું જોઈ વળી, તેમજ અગ્નિહોત્રાદિક યજ્ઞો કરવાનાં પાત્રો સંચુકત જે યાજ્ઞિકોનાં સ્થાનકો તેપણુ જોયાં, વળી ચારે આશ્રમોમાં પણુ શોધ કરી ચુકી, પણુ તેમાંના કોઈ-પણુ સ્થળે શ્રદ્ધાની વાત સરખી પણુ સાંભળવામાં આવી નહિ. **કરુણા**—સખિ! હું કહું છું કે આપણી શ્રદ્ધા સાત્ત્વિકી છે, માટે એની એવી દુર્ગતિ થાય એવું મુદ્દલ સંભવતું નથી. કારણ કે શ્રદ્ધા સરખી પુણ્યાત્મા સ્ત્રીઓ એવી અસંભવિત વિપત્તિ પામેજ નહિ.

વેદરત્ની વનમાં વલવલે—(એ રાગ.)

શાન્તિ—દૈવ વાંકે શું ન થાય તે? બહાલી વિપરિત વાત;
વાંકાં નશીમે વાંકે બધુ, સખી સાંભળ વાત. દૈવ વાંકે.
જનક કુમારિ સિતા સતી, લક્ષ્મિ સરખી નાર;
રાવણુ ઘેર તેણે રહી, વેડ્યાં કષ્ટ અપાર. દૈવ વાંકે.
દેવી વેદત્રયીનું વળી, કરી દૈત્યો હુરણુ;
પાતાળે પકડી લેઈ ગયા, એવું દુષ્ટાચરણુ. દૈવ વાંકે;
ગંધર્વ કન્યા મદાલસા, મહા પતિવ્રતા નાર;
પાતાળકેતુ હરી ગયો, જ્યારે અવળુ થનાર. દૈવ વાંકે.
હૈ સખિ! દૈવગતિ એવી વિચિત્ર છે, તેપણુ ચાલો. આપણે પ્રથમ પાખંડોનાં ઘરો તપાસી જોઈએ.

કરુણા—હા ચાલો. (બન્ને જણીઓ પાખંડના ઘરતરફ ચાલવા માંડે.)

પ્રકરણ ૨ જી.

કરુણા—(ભય પામી કાંપતી કાંપતી) ઓ સખિ, રાક્ષસ! રાક્ષસ!

શાન્તિ—અરે ક્યાં છે રાક્ષસ?

કરુણા—અરે જો! જો! એના આખા શરીરઉપર વિષ્ટા વિષ્ટા થઈ રહી છે તેથી નર્કના નિગાળા ઉતરી મહાદુર્ગંધ મારે છે, માથાના વાળ ખેંચી કાઢી માથું પણુ ખોડું રોડું કરી મુડ્યું છે અને મોરપીછ સરખી સાવરણી હાથમાં પકડી, નાગો ન વસ્ત્રો સાંસુ

પણ ન જોવાય એવાં વેષે પેલો આ તરફ ચાલ્યો આવે.

શાન્તિ—સખિ! એ રાક્ષસ નથી, કારણ કે નિર્બળ સરખો જણાય છે.

કરુણા—ત્યારે એ ત કોણ હશે?

શાન્તિ—કોઈ પિશાચ હોય એવી શંકા થાય છે,

કરુણા—ત્રિલુપનમાં પ્રકાશ પાડનાર સૂર્યનારાયણ પ્રકાશી રહ્યા છે,

તેવે ઘોળે દિવસે પિશાચથી અવાયજ કેમ?

શાન્તિ—સખિ! ત્યારે તો હુમણાંજ નર્કમાંથી નિકળેલો કોઈ નર્ક-વાસી હશે. (ન્યાહાળીને જોયા પછી) હાં, આતો મહામોહનો પ્રવર્તાવેલો દિગંબર સિદ્ધાન્ત! એનું મોહું પણ નહિ જોવું જોઈએ. (એમ કહી પુક ફેરવી નાંખી)

કરુણા—સખિ! લગારવાર ઉભી રહે તો હું અહીં આપણી શ્રદ્ધાનો શોધ કરી લેઉ. (મેઘ જણ ઉભાં રહ્યાં.)

પ્રવેશ ૨ જો.

શાન્તિ, કરુણા, દિગંબરસિદ્ધાન્ત અને (તેની તામસી) શ્રદ્ધા.

(પ્રથમ વર્ણવેલા વેશે દિગંબરસિદ્ધાન્ત પ્રવેશ કરે છે.)

દિગંબર—નમો નમો અરીહંતાણું. આ દેહરૂપી નવદાર વાળા ધરમાં જીવ દીવા સરખો પ્રકાશે છે એમ જાણવું, એજ મોક્ષ સુખદાયક પરમાર્થ જનવરે કહ્યો છે. (આકાશ તરફ જોઈને) અરે! સાંભળોરે શ્રાવકો સાંભળો. આ જે દેહ છે તે મળ-મુત્રથી ભરેલો છે, તેને (બહારથી) ગમે એટલા પાણીએ ઘોસો તેણેકરીને તેની (અંદરથી) શુદ્ધિ કેમ થશે? માટે જીવ છે, તેજ સ્વભાવે નિર્મળ છે, એમ શ્રીપુજની સેવા કરી જાણી લેવું. (કોઈને ઉત્તર આપતો હોય તેમ) ગુરૂની સેવા કેમ કરવી? તો સાંભળો. પુજને સ્પર્શ ન થાય એમ છેટેથી મથેવંદામી કરવા, સ્વાદિષ્ટ અને મિષ્ટાન્ન ભોજનો સત્કારપૂર્વક વોરાવવાં અને યતિજીને સ્ત્રીની ઇચ્છા થાય તો તેપણ અર્પણ કરવી, પણ મનમાં તેની ઈર્ષ્યા કદાપિ ન કરવી, હો.

(પડદા સામુ જોઇને) અરે શ્રદ્ધા! અંહી આવ.

(શાન્તિ અને કરેણા સભય થઈ જીએ છે એટલામા દિગંબર

અરખા વેશે તામસી યજ્ઞ આવીને.)

શ્રદ્ધા—શી આજ્ઞા છે મહારાજ! (શાન્તિ મુચ્છીત થઈ પડે છે.)

દિગંબર—(શ્રદ્ધાને) અલી જોજે હો, શ્રાવકોના ટોળામાંથી કાણુવાર ખસતી નહીં.

શ્રદ્ધા—સાર મહારાજ, જેવી આજ્ઞા. (જાય છે.)

કરુણા—(શાન્તિને ધીરજ આપીને) પ્રિય સખી, ધૈર્ય રાખ. માત્ર નામ સાંભળીને આટલું બધું ભય ન પામવું જોઈએ. મેં અહિંસાને મોઢેથી સાંભળ્યું છે કે પાખંડીઓ પાસે પણ (તામસી) શ્રદ્ધા નામની તમોગુણની પુત્રી છે, તે આ તામસી શ્રદ્ધા હશે.

શાન્તિ—ખરી વાત! એમજ હશે. આ તો દુરાચરણી અને જોવાને પણ ન ગમે એવી છે અને મારી માતા તો સદાચરણી અને જોતાંજ વહાલી લાગે એવી છે. માટે ચાલો હવે સૌગત* મતવાળાઓમાં એનો શોધ કરીએ. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ નો.

શાન્તિ, કરુણા, દિગંબર, મિશ્ત્ર (બુદ્ધાગમ) અને ભિક્ષુકી શ્રદ્ધા.

(ભિક્ષુના વેશે બુદ્ધાગમ હાથમાં પુસ્તક લઈ આવે છે.)

મિશ્ત્ર—અરે ઓ ઉપાસકો,—આ જગતના પદાર્થમાત્ર કાણે કાણે નાશવંત છે. જે બુદ્ધિમાં, તે કાણુ વિનાશી પદાર્થો જેમ બહાર દેખાય છે તેમજ કલ્પાતા હતા, તેજ (મારી) બુદ્ધિ હુમણાં વિષયો-પાધિનો ત્યાગ કરી સમગ્ર વાસના રહિત અવિચિત્ર પ્રકાશે છે. (ફરીને વખાણુ કરે છે) આહાહા! આ બૌદ્ધધર્મજ સર્વોત્કૃષ્ટ છે.

એમાં મનમાનતાં સુખં ભોગવાય છે, અને મોક્ષ પણ મળે છે. જુઓ, અમારે રેહેવા સારું સુંદર અપાશીરા હોય છે, અમને જોઈએ તે વખતે મનલાવતાં મિષ્ટાન્નો ખાવા મળે છે, સુવાને નરમ પિંછાંનાં અને મનવાંચિત વેશે અનુકૂળ એવી વાણી-આની મનોહર સ્ત્રીઓ મળે છે. સુંદર ચાંદનો રાત્રીઓમાં ઘણી સ્ત્રીઓ પોતાના કોમળ હાથે કેસર ચંદનનું લેપન કરી શ્રદ્ધાથી સેવા કરે છે, એવી રીતે અંગ રાગના ઉત્સવથી સર્વ રાત્રીઓ આનંદ ક્રિડામાં કાઢીએ છીએ.

કલ્પના—ઓ બેન! જોન પેલો બોડેરાડે માથે શરીર ઉપર મેલાં લગવાં વસ્ત્ર લટકતાં મૂકી ઉંચો તાડ જેવો કોણ ચાલ્યો આવેછે? શાન્તિ—સખી, એ તો બુદ્ધાગમ છે.

મિશ્ત્રુ—અહો ઉપાસકો અને લિક્ષુકો! લગવાન બુદ્ધનાં વચનામૃત સાંભળો,—(બુદ્ધનાં વચનામૃતનું પુસ્તક વાંચે છે) હું મારા દિવ્ય ચક્રવર્તી કરીને લોકોની સારી નરસી ગતિ દેખું છું. જગતનાં સર્વ પદાર્થ ક્ષણિક છે, જીવ સ્થાયી નથી. માટે શ્રીબુદ્ધગુરૂજન સ્ત્રીઓની સાથે ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તે તો પણ તેની ઇર્ષ્યા ન કરવી. કારણ ઇર્ષ્યા છે તેજ મનનો મેલ છે. (પડદા સાચુ જોઈને) અરે શ્રદ્ધા! અહીં આવ.

શ્રદ્ધા (મિશ્ત્રુકી)—(આવીને) આજ્ઞા કરો મહારાજ.

મિશ્ત્રુ—ઉપાસકોને અને લિક્ષુકોને નિરંતર વળગીજ રહેજે, હો!

શ્રદ્ધા (મિશ્ત્રુકી)—સારું મહારાજ, આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તું છું. (જાય છે.)

શાન્તિ—સખી! આ પણ તામસી શ્રદ્ધા છે.

કલ્પના—હા, એમજ છે.

દિગંધર—(લિક્ષુને ઘાંટો કાઢી બોલાવતો આવે છે) અલ્યા ઓ લિખારી અહીં આવ, અહીં. મારે તને કાંઈ પુછવાનું છે.

મિશ્ત્રુ—(ક્રોધ કરીને) અલ્યા દુષ્ટ, પાપી, પિશાચ સરખો તું શું બકેછે?

દિગંધર—અરે રીસ ન ચઢાવ, હું તને શાસ્ત્રની કાંઈ વાત પુછું છું.

મિસ્ત્રુ—અલ્યા ક્ષપણુ* તું પણ શાસ્ત્રની વાત જાણે છે શું? ભગ્ને હમણાં જાણાઈ રહેશે. (પાસે જઈને) લે પુછ? શું પુછે છે?

દિગંબર—તું સર્વ પદાર્થોને ક્ષણવિનાશી માને છે એમ છતાં આ મહાકષ્ટકારક વ્રત કાં લેઈ બેઠા છે!

મિસ્ત્રુ—અરે સાંભળ, અમારી જ્ઞાન પરંપરામાં પડેલા કોકનો પણ, આમ કરતાં કરતાં વિજ્ઞાન ક્ષણ વાસના રહિત થયેથી મોક્ષ થશે.

દિગંબર—અરે મૂર્ખા! કોણ જાણે કદાપિ કોઈ મન્વંતરે કોકનો મોક્ષ થશે તે તું હમણાં મરી જઈશ તેનું શું ભણું કરશે? તને આવા ધર્મોપદેશ તે કોણે કર્યો?

મિસ્ત્રુ—સર્વજ્ઞ ભગવાન બ્રહ્મનો કહેલો એ ધર્મ છે.

દિગંબર—અલ્યા! બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ છે એમ શાથી જાણ્યું?

મિસ્ત્રુ—બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ છે એવું તેમનાં શાસ્ત્રો ઉપરથીજ પ્રસિદ્ધ છે.

દિગંબર—અરે બોળા માણસ! જે તેનાં પોતાનાંજ વચનથી એનું સર્વજ્ઞપણું સિદ્ધ થતું હોય, તો હું પણ કહું છું કે હું સર્વજ્ઞ છું. અને તું અને તારા બાપની સાતેય પેઢી મારા દાસ છે.

મિસ્ત્રુ—(ક્રોધ કરીને) અરે પાપી, પિશાચ, શું હું તારો દાસ છું?

દિગંબર—અરે દાસાનુદાસ દુષ્ટ સાધુડા! એ તો મેં તને એક દૃષ્ટાંત દીધું. હવે ખરેખર કહું છું કે તું આ બ્રહ્મનો ધર્મ છોડી દેઈ અમારા જૈનધર્મમાં આવી મારી પેઠે દિગંબર વ્રત ધારણ કર. આ તારા હિતની વાત કહું છું હો.

મિસ્ત્રુ—હત પાપી! પોતે ખાડામાં પડ્યો છે એટલે બીજાને પણ તેમાં નાંખવા ઇચ્છે છે કે? અરે! આવું રૂડું સ્વતંત્રપણું મૂકીને લોકો જેની નિંદા કરે છે એવું તારા જેવું પિશાચપણું ધારણ કરવા કોણ ઇચ્છતું હશે? તારા અહંતના ધર્મને કોણ માને છે. અને અહંતનું સર્વજ્ઞપણું તે કેમ જાણ્યું?

દિગંબર—અહંતનાં રચેલાં શાસ્ત્રોમાં, ગ્રંથ, નક્ષત્ર, સૂર્ય ચંદ્રનાં

* દિગંબર સિકાંતનું ક્ષપણુક એવું પણ નામ છે.

ગ્રહણ, અને શુક્ર તથા રાહુ એમના જ્ઞાનનો જે સંવાદ દેખાડેલો છે, તે ઉપરથીજ તેનું સર્વજ્ઞપણું સિદ્ધ થયું છે.

મિશ્રુ—અરે! એ જ્યોતિષશાસ્ત્ર તો અનાદિ કાળથી ચાલ્યું આવે છે તેવડે અર્તાદ્રિય પદાર્થોનું જ્ઞાન થાયજ. અહ્યા, એ વાતમાં ઠગાઈને તે આ અતિ કષ્ટકારક વ્રત ધારણ કરેલું હોય એમ જાણાય છે, પણ વિચાર કર કે, મોટા પ્રકાશિત દીવાને પણ ઘડામાં મૂકી દીધા હોય તો, તે, ઘરમાંહેલા ખીજ પદાર્થોને પ્રકાશિત કરી શકતો નથી, ત્યારે એક નાના સરખા શરીરનીમાંહી ભરાઈ રહેલો આત્મા, આ આવડા મોટા જગત્માંના સઘળા પદાર્થો, જેને શરીર સાથે કાંઈ સંબંધ નથી તેને કેમ જાણી શકે? માટે નક્કી જાણવું કે આ લોક અને પરલોકના સુખમાર્ગથી વિરુદ્ધ એવા તારા જૈનધર્મ કરતાં મારો બુદ્ધનો ધર્મ ઘણોજ રૂડો છે.

શાન્તિ—સખી, ચાલ, હવે આપણે ખીજે શોધ કરીએ.

કરુણા—હા ચાલો. (એમ કહી ચાલવા માંડે છે અને જતાં જતાં.)

શાન્તિ—અરે સખી! પેલો સોમ સિદ્ધાંત ઉભો. ચાલો ત્યાં શોધ કરીએ. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો

કાપાલિક, દિગંબર, મિશ્રુ, શાન્તિ, અને કરુણા.

કાપાલિકનો ઘસધારો સોમસિદ્ધાંત પ્રવેશ કરે છે.

કાપાલિક—(ચિત્તેર ધુમીને) અરે! હું મનુષ્યનાં હાડકાંની માળા ગળામાં પેહેરુંછું; મનુષ્યના માથાની ઓપરીમાં નિત્ય ભોજન કરુંછું. સર્વે કાશીમાં મારો નિવાસ છે. ચોગાલ્યાસ રૂપી અંજને કરીને થએલાં મારાં દિવ્ય ચક્ષુવડે, ભિન્ન ભિન્ન આ સર્વ જગત્ પરમેશ્વરથી અભિન્ન દેખુંછું.

દિગંબર—અરે! આતો કાપાલિક વ્રત ધરનારો કોઈ પુરુષ છો! ચાલ એને પણ કાંઈ પુછું તો ખરો. (પાસે જઈને) અરે આ માણસનાં હાડકાં અને તુમલીની માળા પેહેરનારા કાપાલિક! તારો ધર્મ અને મોક્ષ કેવો છે?

કાપાલિક—અલ્યા કષ્ટગુણકા! જે સાંભળે અમારો ધર્મ. અમે માણુ-
સોના મગજમાંથી કાઢેલા, લોહી અને ચરબીથી ભરેલા માંસનો
અગ્નીમાં હોમ કરીએ છીએ, બ્રાહ્મણોના માથાની તુમલીમાં મ-
દિરા બનાવીને મોટા આનંદથી પીએ છીએ, અને મનુષ્યનાં
માથાં કાપીને તેમાંથી નકળતી રૂઢિરની ધારાનું મહાભૈરવનાથને
બળીદાન આપી, તેમની પુજા કરીએ છીએ.

મિશ્ર—(કાન આડા હાથ દેઇને) અરરર! મહાદાશુ ધર્માચરણ!

દિગંબર—અરિહંત, અરિહંત! અરિહંત! કોઈ મોટા પાપી ઠગારાએ
આ બિચારાને ઠગ્યો જણાય છે.

કાપાલિક—(ક્રોધ કરીને) અરે! પાપી, પાખંડી, બોડારોડા માથા-
વાળા વેશધારી ચંડાળ! જે ચૌદ ભૂવનની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને
લયના કરનાર છે, અને જેનું ઐશ્વર્ય વેદાન્તશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલું છે,
એવા ભગવાન ભવાની પતિને તું ઠગારા કહેછે? અરે સાંભળ. એ
મતનો મહિમા—

હરિગીત હંદ.

હું વિષ્ણુ પ્રજ્ઞા શંકરાદિ દેવતા સહુને અહીં,
બોલાવુરે પણ એકમાં, સામર્થ્ય એ મારું સહી;
નક્ષત્ર જે આકાશમાં ફરતાં સહુ દેખાય છે,
ગતિ તે તણી હું રોધુ એ આ ધર્મનો મહિમાય છે.
વળિ પર્વતોને પૂર, ગ્રામાદિ સહિત પૃથિવ સહુ,
જળમય કરી બોળી કરે આ જળથકી ભરપૂર હું;
તે સકળ જળ મુજ પાત્રમાં ભરી પાન હું તેનું કરું,
મુજ ધર્મના મહિમાથકી, સામર્થ્ય હું એવું ધરું.

દિગંબર—અરે ભાઈ! એટલા માટેજ હું કહું છું કે કોઈ ઠગે, તને ઇન્દ્ર-
જળ માયા બતાવી ભમાવી મુક્યો છે.

કાપાલિક—(ક્રોધ કરીને) અલ્યા પાપી! વળી પણ તું પરમેશ્વરને
ઠગ કહી બેઠેછે? (મનમાં) આવું કુષ્ટપણું હું નથી! સાંભળી રહે-
વાનો! (ખડ્ગ ખેંચીને)

આ ખજૂં તણીરે તિની ધારે, છેદું એનું શીર,
તે માંહીથી ભુગ્ ભુગ્ કરતું ફીણ ભરેલ રૂધીર;
નીકળશે તે રૂધિર થકીરે, ભૈરવી ભુત પિશાચ,
નૃમ કરીશ હું અહીં બોલાવી, વગાડી ડમર ડાક.

(ખજૂં લેઇ મારવા ધસે છે.)

દિગંબર—(ભયભિત થઇ) ઓ મહારાજ! અહિંસા એ મોટો ધર્મ છે હો.

(ભિક્ષુના બોલામાં ભરાય છે.)

ભિક્ષુ—(કાપાલિકને) હાં. હાં. હાં. મહારાજ, આમ સહજ હાસ્ય
વિનોદના બોલવાથી રીસ ચઢાવી આ ખીચારા જતીને મારવો,
એ યોગ્ય ન કહેવાય. (કાપાલિક શાન્ત થઇ તરવાર ચ્વાન કરે છે.)

દિગંબર—(સાવધ થઈ કાપાલિકને) મહારાજ! ને આપ પાછા રીસે
ન ભરાઓ તો હું કાંઈક પુછું?

કાપાલિક—પુછ, શું પુછેછે?

દિગંબર—તમારો ધર્મ તો અમે જાણ્યો. હવે તમારામાં મોક્ષ સુખ
કેવી રીતનું છે તે કોહો.

કાપાલિક—સાંભળ.

સર્વૈયો.

મુરખ જે જન તેજ સહુ વિષયાનંદ હીન જે પથ્થર જેવી,
જીવસ્થિતિમાંહિ મુક્તિ ગણે પણ, વિષયવિના સુખ એ ચિન્ન કેવી?
પાવતિ જેવિના આલિંગને શિવજી જ્યમ મુક્ત ખનીજ રહે છે,
તેમ વિષયમુખ્ય ભોગવવુ એજ, મોક્ષ ભવાનિપતિ એમ કે' છે.

ભિક્ષુ—પણ મહારાજ, વિષયવાસનારહિત થયાવગર મોક્ષ થાય
એ સંભવતું નથી.

દિગંબર—ને તને રીસ ન ચઢે તો કહુંછું કે, વિષયાસક્તનો મોક્ષ
થવો એ તો વેદ વિરુદ્ધ છે.

કાપાલિક—(મનમાં) અરે આ લોકોના અંતઃકરણમાં શ્રદ્ધા નથી
તેથીજ તેમને આ ધર્મમાં રૂચી થતી નથી. ઠીક છે, જોઇએ.
(પ્રકાશપણે) અરે શ્રદ્ધા! અહીં આવ.

(કાપાલિકનીના વશે શ્રદ્ધા આવે છે.)

કરુણા—(શાન્તિને) સપ્તી જો, જો, આ રજોગુણની પુત્રી રાજસી શ્રદ્ધા.

ગીતિ.

ખિલેલ નીલ કમલ સમ, શોભિત ચંચળ છે નયનો જેનાં;

પુરૂષ હાડની માળા, આભૂષણ પાણ અંગ ધર્યાં એનાં.* ૧

નિતંબ, સ્તનના ભારે, આવે છે એ ધીમિ ધીમિ ચાલે;

પૂર્ણ ચંદ્ર વદની જો, સુંદર શોભિત વિલાસિની આ જો. ૨

શ્રદ્ધા—(આવી વંદન કરીને) આ હું આવી, આજ્ઞા કરો સ્વામી.

કાપાલિક—પ્રિયે! આ ભિક્ષુ અભિમાનીની પુંછડી થઈ બેઠા છે તેને પકડ. (શ્રદ્ધા ભિક્ષુને બાત્રી પડી આલિંગન કરે છે.)

ભિક્ષુ—(આલિંગન સુખથી રોમાંચિત થઈ મોટા આનંદથી સભાના સમક્ષ) આહાહા! કાપાલિનીના સ્પર્શનું સુખ! અવધી.

માલિની હંદ.

ઘણિ ઘણિ ગુણકાને, ભૂજ ભીડી અતીશે,

કુચ પિડિત કર્યાં છે, ખૂબ આલિંગનો મેં;

પણ શત વખતે હું બુદ્ધના સંમ ખાઈ,

કહુ છું કદિ ન આતું, સૂખ પામ્યોજ ભાઈ. ૧

આહાહા! આ કાપાલિકનાં તો ધન્ય ભાગ્ય. વાહરે સોમસિ-

દ્ધાંત વાહ! આ ધર્મ તો આશ્ચર્યકારક! (કાપાલિકને) મહારાજ!

મેં તો આજથી બુદ્ધધર્મ છોડીજ દીધો, અને હવેથી મારે તો

તમારોજ ધર્મ પાળવો છે. માટે મને તમે તમારી ભૈરવી દિક્ષા

આપો એટલે તમે ગુરૂ અને હું તમારો ચેલો થઈ ચુક્યો.

દિગંબર—અહ્યા ભિક્ષુ! એ કાપાલિનીને અડક્યાથી તું અભડાયો માટે વેગજો રેહજે.

ભિક્ષુ—અરે અભાગિયા! કાપાલિનીના સ્પર્શનું સુખ તારા નશી-બમાંજ નથી.

કાપાલિક—(શ્રદ્ધાને) પ્રિયા! ઝાલ આ દિગંબરને પણ.

(શ્રદ્ધા દિગંબરને બાથમાં લે છે.)

દિગંબર—(શિમાંચિત થઈને) આહાહા! અરીહંત! અરીહંત!
વાહુરેવાહ! કાપાલિકનીના સ્પર્શનું સુખ વાહ! ઓ અલી!
એકવાર ફરીથી—(મનમાં) અરે શરીરમાં તો મહા કામ વિકાર
જાગી ઉઠ્યો. હવે શો ઉપાય કરવો? પણ જખમારે છે. આ
મારી મોર પીછની પુજાણીથી ઢાંકી દઉં (ઢાંકીને.)

ગોટક.

મૃગનેણિ ઘટસ્તનવાળિ અરે, તુજ નેનથકી મૃગ લાજી મરે,
અલિ બાથ ભિડે ફરી જો તુ મને, સુખ શાવકિઓનુ શું તુજકને.
આહાહા! મોક્ષ અને સુખ એ બેઉ મળવાનાં સાધનો આ કા-
પાલિક પંથમાંજ છે (કાપાલિકને) અહો ગુરૂ મહારાજ! હું
તમારો દાસ થયો માટે હવે પરમેશ્વરનું ધ્યાન ધરીને મને પણ
ભૈરવી દિક્ષા આપો.

કાપાલિક—ઠીક, બેસો. (બેઉ જણ બેસે છે કાપાલિક હાથમાં એક
પાત્ર લઈ ધ્યાન ધરે છે)

શ્રદ્ધા—મહારાજ! પાત્ર, સુરાથી ભરાયું છે.

કાપાલિક—(પાત્ર સુરાથી ભરાયેલું જોઈ આનંદ પામી તેમાંથી
પોતે પીને ખાકીનું ભિક્ષુ અને ક્ષપણકને ધરીને.)

દોહોરો.

આ પવિત્રામૃત ભવતણિ, બ્રુદિ પિઓ લઈ હાથ,
ટંજે અજ્ઞાતની વાસના, કે' છે ભૈરવનાથ.

(બેઉ જણ મંડોચ પામે છે.)

દિગંબર—(ભિક્ષુને) અલ્યા, અમારા શ્રાવકના ધર્મમાં તો સુરાપાન-
ની ના કહી છે.

ભિક્ષુ—આ કાપાલિકની એકી મદીરા મારાથી કેમ પીવાય!

કાપાલિક—(શ્રદ્ધાને) અલી, વિચાર શું કરે છે? હજી આ લો-
કમાંથી પરંપરાનું ગયું નથી એથીજ તેઓ મારી પિધેલી મદી-
રાને એકી સમજે છે. માટે તું તારા અધરામૃતથી પવિત્ર કરીને
આપ. શાસ્ત્ર જાણનારા પણ કહે છે કે, લીમુંલતુસદાશુચિ:

શ્રદ્ધા—જેવી આપની આજ્ઞા. (પોતે પાને બેઠ જાયને આપે છે.)

મિશ્રુ—(આનંદથી મદિરાનું પાત્ર લે છે.) અહો! આ તો મહા પ્રસાદ! (મદીરાપાન કરીને) અહાહા! કેવી સરસ મદીરા! વેશ્યા-ઓની સાથે તો તેમના મુખનો એકી કરેલી સુંદર બકુલના પુષ્પની સુગંધીવાળી મદીરા મેં ઘણીકવાર પીધી છે, પણ આ લિજ્જત તો કોઈ ઓરજ. હું તો જાણું છું કે ખીચારા દેવ-તાઓ પણ, કાપાલિનીના મુખરસની સુગંધીદાર મદીરા ન મળવાથીજ અમૃતની ઈચ્છા રાખતા હશે.

દિગંબર—અલ્યા ઓ લિશ્તુ! જોજે બધી ન પી જતા! કાપાલિકનીના મુખરસવાળી મદીરા મારે સાડ રહેવા દે: (લિશ્તુ તે દિગંબરને આપે છે. દિગંબર તે મદિરા પીને) અહાહા! કેવી મિઠાશ! શું સ્વાદ! કેવી ખુશખો! વાહરે તારી લીજ્જત વાહ! અરેરે! આટલા દહાડા હું શ્રાવકના ધર્મમાં નકામો પડી રહ્યો. જેથી આવા મધુર સુરારસ વગર તો હું રહીજ ગયો. અલ્યા લિશ્તુ! મારે તો માથુ ફરે છે માટે હું તો સુઈ જાઉં છું.

મિશ્તુ—મારે પણ એમજ કરવું પડશે. (બેઠ જાય સુઈ જાય છે.)

કાપાલિક—(શ્રદ્ધાને) પ્રિયે! આજ આ વણુમુલના ખે ચાકર આપણને મળ્યા માટે આવ, આપણે આનંદથી નાચીએ. (નાચે છે.)

દિગંબર—અલ્યા લિશ્તુ! આ કાપાલિક. અરે બુદ્ધો! આ .આચાર્ય કાપાલિનીનો સાથે નાચે છે, ત્યારે ચાલને આપણે પણ નાચીએ.

મિશ્તુ—હા ચાલો. (બેઠ જાય અડબડીઆં ખાતા નાચે છે.)

તોટક.

દિગંબર—મૃગનેણિ ઘટસ્તનવાળિ અરે, તુજ નેનથકી મૃગ લાજી મરે અલિ બાથ લિડે ફરે જો તુ મને, સુખ શાવકિઓ તુ શુ તુજ કને.

મિશ્તુ—(કાપાલિકને) ગુરૂજી મહારાજ! આ તમારો ધર્મ તો નવાઈ જોવા છે. જેમાં દેહને કષ્ટ આપવા વગર મનોર્થ પાર પડે છે.

કાપાલિક—અરે એમાં તે તને શું નવધ લાગી! આ મતમાં તમામ ઇંદ્રિયોના ભોગ ભોગવતાં છતાં અષ્ટ મહા સિદ્ધિ પમાય છે, અને વશીકરણ, સર્વ પદાર્થોનું આકર્ષણ, ભ્રમિત કરવું, જ્ઞાનનો નાશ, અને મદ્દતથા સ્થાનભ્રષ્ટ કરવું ઇત્યાદિ નજીવી સિદ્ધિઓ તો સહેજ પ્રાપ્ત થાય છે, કે જે સર્વ, મોક્ષની ઇચ્છાવાળા જ્ઞાનીઓને તો યોગમાં વિઘ્ન કરનારી છે.

દિગંબર—ઓ કાપાલિક! (વીમાસીને) અરે આચાર્ય! આચાર્ય! રાજકુલાચાર્ય.

મિશ્રુ—મહારાજ! આ બીચારો જતી ઘણી મદીરા પીવાથી ઊભાન થઈ બકે છે, માટે આપ એનો ઉતાર કરો.

(કાપાલિક પોતાનું ચાવેલું પાનનું બીડ દિગંબરને આપે છે તે આધાથી તે શુદ્ધીમાં આવે છે અને નમ્રતાથી બેસે છે.)

દિગંબર—ગુરુ મહારાજ! જેમ મંત્રના જ્ઞેરથી મદીરા આણવાની તમારામાં શક્તિ છે, તેમજ મંત્રના જ્ઞેરે સ્ત્રી પુરુષાદિકને ખેંચી લાવવાની શક્તિ છે કે?

કાપાલિક—એમાં તે શું! જો સાંભળ.

મનહર હંદ.

ગમે તો ભલેને હોય ગંધર્વ તણીજ કન્યા;
ગમે તવી ભલે હોય ગમે તો નાગાંગના;
ગમે તો ભલેને હોય મોટા યક્ષકેરી કન્યા;
ગમે તો ભલેને હોય દેવની દેવાંગના;
પણ ત્રિભુવનની તમામ વસ્તુમાંહીથી જે;
વસ્તુ મેળવવા થાય મને મનવાંચના;
પણમાં હું પોતે તેને પોતાતણી વિદ્યા બળે;
પોતા પાસે હરી લેઉ એમાં તો સંશય ના.

દિગંબર—અલ્યા ભાઈ! ગણિતવિદ્યાથી મને જાણાય છે કે આપણે બધાય મહારાજ મહામોહના સેવક છીએ.

કાપાલિક અને મિશ્ર—ફંવતા રોહો. તમે કહ્યું એમજ છે. વા-
હવા! બરાબર જાણ્યું.

દિગંબર—ત્યારે તો હવે આપણે રાજસંબંધી જે કાર્ય છે તેનો વિ-
ચાર કરીએ.

કાપાલિક—કોહો શું વાર?

દિગંબર—મહારાજની આજ્ઞા છે કે ધર્મની પુત્રી શ્રદ્ધાને હરી લેઈ
તેમની પાસે ખેંચી જવી.

કાપાલિક—(રોશિ ભરાઈને) ક્યાં છે તે દાસીપુત્રી? ઝટ કહે, હમ-
ણાં ને હમણાં એ રંડાને વિધાના બળથી હરી લેઉ.

(દિગંબર પાટી ઉપર ગણિત કરે છે.)

શાન્તિ—સખી! આ મુઆ માતૃશ્રી સંબંધી કાંઈ મનસુખો કરે છે
માટે કાન દેઈને સાંભળીએ.

કરુણા—હા. એમજ કરીએ. (કાન માંડી સાંભળે છે.)

દિગંબર— દ્રુતવિલંબિત હંદ.

જળવિષે નથી ને સ્થળમાં નથી, નથી રસાતળમાં ગિરિમાં દ્વિથી;
વિષણ્વલક્ષિતની* સાથજ એ જઈ, સજનના હૃદયે વસિને રહી. ૧

કરુણા—(આનંદમાં આવીને) સખી, તું મોટી ભાગ્યશાળી! તારી
મા શ્રદ્ધા તો દેવી વિષ્ણુભક્તિની સાથે સત્પુરુષોના હૃદયમાં
વસે છે. (શાન્તિ હાથ પામે છે.)

કાપાલિક—વાર, ધર્મ, કામથી છુટો પડી હમણાં ક્યાં ભરાઈ
પેઠો છે?

દિગંબર— દ્રુતવિલંબિત હંદ.

જળવિષે નથી ને સ્થળમાં નથી, નથી રસાતળમાં ગિરિમાં નથી;
વિષણ્વલક્ષિતની સાથજ એ જઈ, સજનના હૃદયે વસિયો રહી. ૧

કાપાલિક—અરે હાય! હાય! ત્યારે તો મહારાજને માથે મોટું
સંકટ આવી પડ્યું, કારણ કે, વિષણ્વલક્ષિ એજ ખોધનું મૂળ છે.
તેને વળી સાત્ત્વિકીશ્રદ્ધા જઈ મળી અને અધુરામાં પુર

કામથી છુટો પડેલો ધર્મ પણ જો ત્યાં ભરાયો હશે, તો તો હવે વિવેકનાં સઘળાં કાર્ય સિદ્ધ થવાનાંજ. તોપણ બનતાં બને એ ખરી. આપણો પ્રાણ જતાસુધી પણ મહારાજનું કામ કરવું. માટે હવે મહાભૈરવી વિદ્યા ચલાવી ધર્મ અને શ્રદ્ધા એ બેઉને પકડાવી મગાવીએ. (એમ કહી તેઓ ગયા.)

શાન્તિ—સખી! ચાલો આપણે પણ આ આશાહીન અભાગિયાઓનો મનસુખો દેવી વિબુલકૃતિને જણાવી દઈએ. (સર્વ ગયા.)

અંક ૪ થો.

પાત્રો.

મૈત્રી.....શ્રદ્ધાની સખી.
 શ્રદ્ધા (સાત્વિકી)શાન્તિની મા (આસ્થા).
 વિવેકમહામોહનો પ્રતિપક્ષી.
 પ્રતિહારીદારપાળ (વેદવતી).
 વસ્તુવિચારવિવેકના પક્ષનો યુદ્ધો.
 ક્ષમાસહનતા (ક્રોધને દબાવી નાખનાર).
 સંતોષલોભનો સામા વાળીઓ.
 પુરુષદૂત.
 સર્વકહજીરી.
 સારથિ.....૨૫ હાકિનાર.

મૂચના.

ત્રીજા અંકમાં પાખંડ મતાનું ખંડન કર્યું, અને હવે આ ચોથા અંકમાં, પાખંડ મતાએ મોકલેલી મહાભૈરવીના ઝપાટામાંથી દેવી વિબુલકૃતિ શ્રદ્ધા અને ધર્મનું સંરક્ષણ કરશે.

પ્રવેશ ૧ લો.

મૈત્રી અને શ્રદ્ધા.

મૈત્રી—(સ્વગત) મુદીતા પાસેથી મેં સાંભળ્યું છે કે પ્રિય સખી શ્ર-

દ્વાને મહામૈરવી ગળી જતી હતી પણ ભગવતિ વિષ્ણુમંત્રિકાએ
તને એ ભયમાંથી ઉગારી લીધી. એ પ્રિય સખીને હું ક્યાં
મળીશ? (આમ તેમ ફરે છે તેવામાં શ્રદ્ધા આવે છે.)

શ્રદ્ધા—(સ્વગત) શિશ્વરિણી હંદ.

નરોના ભાલોનાં શરિરપર છે કુંડળ ધર્યાં,
ઝરે જાણે વિદ્યૂત ઝબકતિ એના નયનમાં;
દિસે એના કુશો અગનિતણી જ્વાળા સમ અતી,
વડા દંતો વચ્ચે જીભડિ લખકારા કરતિતી?
હતો ચહેરો વિકાળ છળિ મરીએ જોઈ નજરે,
દિઠો એવા રૂપે બહુ બિકથી મ્હા ભેરવિ અરે;
હજી તે જાણે આ મુજ નજરની આગળ ફરે,
થઈ એવી ભ્રાન્તિ કદળિ સમ છાતી થરથરે;

મૈત્રી—(શ્રદ્ધાને દેખીને મનમાં) અરે! મારી પ્રિય સખી શ્રદ્ધા તો
કાંઈ વિચાર કરતી કરતી અને ભયથી ધ્રુજતી આ આવે. જોને
હું સન્મુખ ઉભી છું તેને પણ જોતી નથી, માટે હુંજ એને જો-
લાઉં. (પ્રકાશથી શ્રદ્ધાને) ંહાલી સખી શ્રદ્ધા! તારૂં હૃદય
તપી ગયું છે તેથી શું તું મને નથી દેખતી?

શ્રદ્ધા—(જોઈને હાંફતી હાંફતી) અરે મારી પ્રિય સખી મૈત્રી! જોન!
હું તો મહાભયંકર મુખની કાળરાત્રી સરખી મૈરવીના મોઢામાં
જો દાંત વચ્ચે સપડાઈ ગઈ હતી, તેમાંથી ઉગરી, તે નવે અવ-
તાર આવી, માટે આવ મને બેટ.

મૈત્રી—(બેઠીને) સખી! મહામૈરવીને તો દેવી વિષ્ણુમંત્રિકાએ અ-
તિશય ધિક્કારી કાઢી છે, તેમ છતાં તેના ભયથી હજી પણ તારાં
ગાત્ર કંપે છે?

શ્રદ્ધા— શિશ્વરિણી હંદ.

નરોના ભાલોનાં શરિરપર છે કુંડળ ધર્યાં,
ઝરે જાણે વિદ્યૂત ઝબકતિ એના નયનમાં;

દિસે એના કેશો અગનિતાણી જવાળા સમ અતી,
 વડા દંતો વચ્ચે જીભડિ લબકારા કરતિતી?
 હતો ચહેરા વિદ્વાળ છજિ મરોએ જોઈ નજરે,
 દિડી એવા રૂપે બહુ બિકથી મહા ભૈરવિ અરે;
 હજી તે જાણે આ મુજ નજરની આગળ ફરે,
 થઈ એવી બ્રાન્તિ કદજિ સમ છાતી થરથરે;

મૈત્રી—અરે! એ ભૈરવી તો મહાભયંકર. વાર, એ નિરાશ થએલીયે
 તને શું કયું?

શ્રદ્ધા—બાજ પક્ષિની પેઠે તેણે એકદમ અમારા ઉપર આવી
 ઝડપ નાંખી અને એક હાથે મને અને બીજા હાથે ધર્મને પકડી
 લેતાંકને જેમ ગિધપક્ષી પોતાના નખમાં માંસના લોચા ઉપાડી
 આકાશમાં ઉડી જાય તેમ આકાશમાં ઉડી ગઈ.

મૈત્રી—ધિક્કાર! ધિક્કાર! (મુછાંગત થાય છે)

શ્રદ્ધા—પ્રિય સખી, હુશીઆરી રાખ, સાવધ થા.

મૈત્રી—પછી પછી?

શ્રદ્ધા—અમારો દુઃખ ભરેલો પોકાર સાંભળી દયાળુ દેવી વિષ્ણુભ-
 ક્તિએ મહાક્રોધથી કરડી નજરે ભૈરવિના સામું જોયું, કે તરતજ
 જેમ વજના પ્રહારથી પર્વત ઉપરની શિલા ફાટીને પડે, તેમ
 ભૈરવી પૃથ્વી ઉપર આવી પડી અને તેના ચુરેચુરા થઈ ગયા.

મૈત્રી—ધનં ભાગ્ય બેન! આતો જેમ વાઘના મોઢામાંથી હરણી
 છુટે તેમ તું છુટી, અને જીવતી રહી. વળતી શું થયું?

શ્રદ્ધા—પછી દેવી વિષ્ણુભક્તિએ એ બાળતનું અભિમાન રાખી
 કહ્યું કે “પાપી દુષ્ટ, મહામોહ મારો પણ તિરસ્કાર કરે છે
 માટે એ મહામોહને હું હવે જડ મૂળમાંથી ઉખેડી નાખીશ.”
 અને મને આજ્ઞા કરી છે કે, હે શ્રદ્ધા! તું જઈને વિવેકને
 કહે કે કામ ક્રોધાદિકોને જીતવાનો ઉદ્ધોગ કરો, એટલે તે-
 માંથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થશે. હું પણ બરાબર વખતસર
 પ્રાણાયામ આદિથી તત્ત્વવિચારાદિ તમારા સૈન્યને સારી ર

મદદ કરીશ અને ક્રતંભરાદિ દેવીઓ શાન્ત્યાદિની ચાતુર્યતાની સાહ્યતાવડે ઉપનિષદ્ દેવીના સંગ કરનાર વિવેકથકી એ અજ્ઞાનજન્ય આવર્ણનો નાશ કરીને પ્રજ્ઞોષનો ઉદય કરશે. એટલા માટે હું હુમણાંજ વિવેકની પાસે જાઉં છું. પણ તું હુમણાં શા કામમાં વખત ગાજે છે?

મૈત્રી—એન, દેવી વિષ્ણુમક્તિની આજ્ઞાથી અમે પણ ચારે ઊંચેના વિવેકના જયને અર્થે મહાત્માઓના હૃદયમાં વાસ કરશું. તેઓ સુખીને જોઈ મારૂં (મૈત્રીનું,) દુખીને દેખીને કઠણાનું, પુણ્યશાળીને જોઈને મુદિતાનું* અને કુમતિવાનને જોઈને ઉપેક્ષાનું ધ્યાન કરે છે. જોથીકરી રાગ, દ્વેષ અને લોભાદિકે કરીને દાષિત થએલો અંતરાત્મા નિર્મળ થઈ પ્રસન્નતાને પામે છે. એ રીતે અમે ચારે ઊંચેના વિવેકની ચઢતી કળા થવાના કાર્ય સંબંધમાં અમારો સઘજો કાળ કાઢશું. પણ સખી! મહારાજ વિવેકને તું ક્યાં મળીશ?

શ્રદ્ધા—દેવિ વિષ્ણુભક્તિએ મને એમ કહ્યું છે કે, રાહ નીમના દશમધ્યે ભાગીરથીના તિરે ચક્રતિર્થ નામે અતિ સુંદર તિર્થ છે, ત્યાં મિમાંસા (કર્મ માર્ગનાં શાસ્ત્ર) ઉપર જરાતરા ભાવ હોવાથી જેમ તેમ એનો પ્રાણ ટકી રહ્યો છે. એમ ટગુમગુ થઈને ઉપનિષદ્ દેવીનો સમાગમ કરવા સારૂ તપ કરે છે.

મૈત્રી—સખી! ત્યારે તો તું ઝટપટ જઈ પહોંચ. હું પણ જઈને મારા કામમાં તત્પર રહું છું. (ખેડે જણુ જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

રાજાવિવેક અને પ્રતિહારી (વેદવતી).

વિવેક—અરે દુષ્ટ મહામોહ! તો, આ સર્વ મહાજનોનો નાશ કર્યો. શાન્ત, અનંત મહિમાવાન, તરંગરહિત અને નિર્મળ ચૈતન્ય

આનંદરૂપ એવા આ પ્રલ્હરૂપી અમૃત સાગરમાં આ પ્રાણીઓ રમી રહ્યા છે, તોપણ તેમાંથી લગાર પણ અમૃત પાન કરતા નથી. એ મુઠ્ઠાને આ નિઃસાર મૃગ તૃણા જળ જેવા સંસાર સાગરમાં ગોથાં ખાઈ કુખી મરે છે. સંસાર ચક્રમાં લમાવી નાખનાર એ મહામોહનું મૂળ અબોધ છે. તેનું છેદન તત્ત્વબોધથી જ થશે. કારણ કે, અપ્રોધરૂપી મૂળના આ સંસારરૂપી વૃક્ષને જડ મૂળમાંથી ઉખેડી નાખવાને, ઇશ્વર પ્રસાદથી ઉત્પન્ન થએલા તત્ત્વબોધ વિના બીજા એકે ઉપાય નથી. તત્ત્વવેત્તાઓ પણ કહી ગયા છે કે, પુણ્યવાન મનુષ્યોના મનોરથ સિદ્ધ થવામાં દેવતાઓ પણ સાહ્ય કરે છે. તેમજ દેવી વિષ્ણુભક્તિએ કહી મોકલ્યું છે કે, “કામાદિકોનો પરાજય કરવાનો ઉદ્દેશ કરો, અને હું (વિષ્ણુભક્તિ) તમારા પક્ષમાં રહી તમને સાહ્ય કરીશ.” શત્રુઓના પક્ષનો મુખ્ય યુદ્ધો કામ છે. તેનો પરાજય કરવાને વસ્તુવિચારજ્ઞ સમર્થ છે. માટે કામને છૂટવાસાર વસ્તુવિચારની જ ચોજના કર. (પ્રતિહારોને) વેદવતી! વસ્તુવિચારને ખોલાવ.

પ્રતિહારી—આજ્ઞા મહારાજ, (એમ કહી વસ્તુવિચારને તેડી લાવે છે.)

વસ્તુવિચાર—અરેરે! અવિચારથી સુંદરતાનો ગર્વ ધરનાર દુષ્ટ-કામે આ જગત્ને લમાવી માંયું, અથવા તો દુષ્ટ મહામોહનું પોતાનું જ એ કર્મ છે. અરે! સ્ત્રીજાત, જે મળથી જ ભરેલી છે તેને જોઈ વિદ્વજ્ઞનો પણ મોહ પામી, હે સુંદરી! હે કમળાક્ષી! હે પુષ્ટનિતંબિ! હે ઘટસ્તનિ! હે ચંદ્રમુખી! એમ લવરી કરી તેનાં વખાણ અને સ્તુતિ ગાઈ તેની સાથે રમણ કરે છે. અરેરે! યથાર્થ વિચાર કરનારા બુદ્ધિમાન પુરૂષોને પણ, સ્ત્રી જાતી માંસયુક્ત હાડપીંજરની, સ્વભાવે જ દુર્ગંધવાળી અને ભુંડા વેશની છે એવું જાણતાં છતાં પણ (અભાવ) વૈરાગ્ય નથી થતા!! એવી એ દુષ્ટ મહામોહની ચેષ્ટા છે.

અને અવિચારી પુરૂષો ઉલટા, કંચન, મોતી અને હીરા આ-
દિના અલંકાર, માથામાં સુગંધી ફુલોની વેણી, કંઠે હાર અને
વિવિધ પ્રકારનાં રંગ ઝેરંગી વસ્ત્રો આદિ બાહ્યરત્ના બીજા
પદાર્થોની સુંદરતાના ગુણ તેમાં આરોપે છે, પણ નારી એ
અંદરથી અને બાહ્યરથી નર્કનીજ મૂર્તિ છે એમ જાણનારા
વિચારવંત પુરૂષો તો નારી નામેજ નર્ક રચાએલું ગણે છે.
(આકાશ તરફ જોઈને) અરે, પાપી ચંડાળ કામ! વિના આધારે
તું પ્રાણિઓને વ્યાકુળ કરે છે? અલ્યા! તારામાં આતુર થયેલો
મૂર્ખ, સ્ત્રીઓને જોઈને એમ ધારે છે કે આ સ્ત્રી મને ચાહે છે,
આ સ્ત્રી મને ધ્યારથી જુવે છે અને આ સ્ત્રી મને કુચપીડિત-
આલિંગન કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. પણ અરે મૂઠ, પશુ સરખા!
તને કોણ ચાહે છે? અને તને જુવે છે એ કોણ? હાડમાંસતું
સ્ત્રીરૂપી જડ પુતળ. તેનામાં તે જોવાની શી શક્તિ છે, અલ્યા
તને શંકા થશે કે સ્ત્રી નથી જોતી ત્યારે કોણ જુવે છે? તો જાણુને
કે, એ જોનાર છે તે તો પ્રસિદ્ધ નિરંજન સાક્ષી આત્મા છે.

પ્રતીહારિ—(વસ્તુવિચારને) આ રસ્તે પધારો. (એમ કહી ખેડ
જાણ ચાલે છે). મહારાજ આ બીરાજે, તેમની સમિપ પધારો.

વસ્તુવિચાર—(પાસે જઈને) મહારાજને જયજયકાર હો. હું આપનો
દાસ વસ્તુવિચાર આપના ચરણકમળમાં નમન કરું છું.

વિવેક—ભલે આવ્યા. આ આસન ઉપર ખેસો.

વસ્તુવિચાર—હું આપનો આજ્ઞાકિત સેવક હાજર છું. શી આજ્ઞા
છે મહારાજ?

વિવેક—મહામોહની સાથે આપણે રણસંગ્રામ મચાવવાનો છે. તેમાં
તે શત્રુપક્ષના મુખ્ય સરદાર કામની સામુ યુદ્ધ કરવાને અમે
તમને મુકરર કર્યા છે.

વસ્તુવિચાર—મારાં ધન્ય ભાગ્ય કે મહારાજએ એ કામ માટે
મારી યોજના કરી.

વિવેક—વાર ત્યારે તમે ક્યાં શસ્ત્રવડે કામને જીતી લેશો?

વસ્તુવિચાર—હાં: માત્ર પુષ્પનું ધનુષ્ય ધરનાર પાંચ* બાણવાળા કામને જીતવો એમાં તે શસ્ત્રનું શું કામ છે? મહારાજ! શસ્ત્ર વગરજ હું એને એ ઉપાયે જીતી લેઈશ કે, જીવને અંતઃકરણ દ્વારાયે વિષયસ્મરણથી કામાવેશ પ્રકટ થાય છે, માટે વિષય-સ્મરણથી પહેલાંજ એનું એ દ્વાર હું બંધ કરી મુકીશ અને સ્ત્રીના સ્મરણથી કિંવા દર્શનથી સ્વભાવ ફરે છે માટે સ્ત્રીના સમાગમનું પરિણામજ વિરસ છે, તેમજ સ્ત્રીજાતીનો દેહ મળમૂત્રમય અતિ અપવિત્ર છે એમ વારંવાર વિચારીને કામનો સમૂજો નાશ કરી નાંખીશ.

વિવેક—સાબાશ! ધન્ય છે!

વસ્તુવિચાર—વળી, મોટી નદિઓ, પર્વત ઉપરથી પડતા અનેક ઝરાઓના ઘસારાથી લીસી થઈ રહેલી શિલાઓ અને ઘાડી ઝાડીનું વન, એ જ્યાં આવી રહ્યાં છે; એવી રમણીય તપોભૂમિમાં નિવાસ કરીને વ્યાસજીની શાન્તિકારક અમૃતવાણી વિચારીએ, અને સત્સંગનું સેવન કરીએ, ત્યાં પછી હાડ, માંસ અને રૂધિરની ભરેલી સ્ત્રીઓ હોયજ ક્યાંથી? અને કામ પણ ક્યાંથી હોય! સ્ત્રી નામે કામનું જે મુખ્ય હુથીયાર છે તે જીતી લીધું, એટલે પછી બિચારા ચંદ્ર, ચંદન, ચાંદની રાત્રિ, ભ્રમર જેમાં ઝુંબાર કરી રહ્યા હોય એવી વિલાસ કરવાની વાડીઓ, વસંતઋતુ, મંદ મેઘગર્જનાના દિવસો, કદમની સુગંધયુક્તના મંદ મંદ વાયુ અને શૃંગાર એ આદિ તેના સહાયકારોના ઉદયમ વ્યર્થ જઈ તેઓ તો સહુજમાં જીતાઈને નાશ પામશે. માટે મહારાજ! હવે વાર ન કરવી. આપ આજ્ઞા કરો કે તરત, જેમ અર્જુને કૌરવી સેનાનો નાશ કરી નાંખી જ્યદ્રથને હણ્યો, તેમ હું મારા ઉપર વર્ણવેલા વિચારોરૂપી શસ્ત્રોથી શત્રુના સૈન્યનો નાશ કરીને કામને મારી નાખું.

* કમળ, અશોકનાં ફુલ, આંબાનો મીર, જોગરા, લીલુ કમળ.

વિવેક—વાહવા! ધન્ય છે. જાઓ કરો તૈયારી.

વસ્તુવિચાર—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (નમન કરી જાય છે.)

વિવેક—વેદવતિ! ક્રોધને છતવાને માટે ક્ષમાને ઓલાવી લાવ ?

પ્રતીહારિ—વાર મહારાજ. (ક્ષમાને તેડીને આવે છે.)

ક્ષમા—નિર્મળ અને શાન્ત એવા સમુદ્ર સરખા ગંભીર મનના

વિવેકી ધીર વીર, ક્રોધાવેશથી બ્રકટી ચઢાવી સાયંકાળના સૂર્ય

સરખાં લાલ ચોળ થયાં છે નેત્ર જેનાં એવા ભયંકર ક્રોધી પુર-

ષોનાં નિંદાનાં વચનો સહન કરે છે. (પોતાની પ્રશંસા કરતી

કરતી) આહાહા! વાણીને શ્રમ પડતો નથી, ચિત્તને સંતાપ થતો

નથી, શરીરે પીડા થતી નથી, કરો અનર્થ થતો નથી, અને હું

ક્રોધને છતી લેઉં છું, એવી ક્રોધને છતવામાં હું એકજ સમર્થ છું.

પ્રતીહારિ—પ્રિય સખી! મહારાજ આ ખીરાજે. સમિપ જાઓ.

ક્ષમા—મહારાજનો જય થાઓ, હું આપની દાસી ક્ષમા, સાષ્ટાંગ

પ્રણામ કરું છું.

વિવેક—આવો ક્ષમા, બેસો.

ક્ષમા—આજ્ઞા કરો, પ્રભુ! દાસીને કેમ ઓલાવવી પડી?

વિવેક—આ યુદ્ધમાં દુષ્ટ ક્રોધને તમારે છતવો.

ક્ષમા—આપના અનુગ્રહથી મહામોહને પોતાને પણ છતવાને

હું શક્તિમાન છું તો ક્રોધ તો ખીચારો એનો ચાકર, તે તે શા

લેખામાં? અરે મહારાજ! વેદપાઠ, દેવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, તપશ્ચર્યા

અને નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મમાં વગર કારણે બાધ કરનારા અને

આંખોમાંથી અગ્નિ વરસાવતા એ ક્રોધને હું જેમ દુર્ગાદેવીએ

મહિષાસુરને હણ્યો તેમ હણીશ.

વિવેક—ક્રોધને છતવાના તારા ઉપાય મને કહી તો સંભળાવ.

ક્ષમા—ઠીક ત્યારે, સાંભળો મહારાજ.

(તમે નંદજી ગોકુળ સંચરો—એ રાગ.)

હરે તમે વિવેક રાજ સાંભળોરે, છતવા ક્રોધ કહું ઉપાય જો;

ક્રોધી ક્રોધ ચઢાવી જો ખિજેરે, હસ્તે મુખડે રહું સદાય જો—હરે.

કોપે ક્રોધાવેશે બહુ કદીરે, માગું કર જોડીને માફ જો;
અનુગ્રહ કરો કહુંછું આ સમેરે, મુજને ક્ષમા કરો કહું આપજો—હરે.
મુખથી ગાળો દે જો મુજનેરે, મનમાં માનું આશિર્વાદ જો;
મારે માર કદી જો કોઈ મનેરે, તો ધારં ધોવાયાં પાપજો—હરે.

અને મન જેનું વશ નથી એવા આ (ક્રોધી) પ્રાણીને મહા
મુશ્કેલીથી મટે એવી આ આપત્તિ દેવચોગે પ્રાપ્ત થયેલી છે.
એમ વિચારનારા અને દયારૂપી રસે કરીને જેનાં મન પલળેલાં છે
એવા પુરુષોના આગળ ક્રોધનો ઉદય થાયજ ક્યાંથી?

વિવેક—સાબાશ, ક્ષમા સાબાશ !

ક્ષમા—હે પ્રભુ! ક્રોધને છતી લીધો એટલે હિંસા, પાહણ્ય*, માન

અને મત્સર આદિ પણ છતાઈ જવાનાજ.

વિવેક—ત્યારે બહુ સાફ, જાઓ, ક્રોધને છતી લેવાની તૈયારી કરો.

ક્ષમા—જેમ મહારાજની આજ્ઞા. (જાય છે.)

વિવેક—પ્રતીહારિ! લોભને છતી લેવા માટે સંતોષને ખોલાવી લાવ.

પ્રતીહારિ—આજ્ઞા મહારાજ, જાહુંછું. (તેડીને આવે છે.)

સંતોષ—(વિચારી, દયા લાવીને) વનની માંહે ખાવાને માટે અનેક
જાતના વૃક્ષોનાં જોડાએ તેવાં ફળો, પીવાને માટે નિર્મળ,
શીતળ, મીઠાં અને ગંગાજળ સરખાં જળ અને સુવાને માટે
વૃક્ષોનાં કોમળ પાંદડાની શૈર્યા, એ બધું જ્યારે જોઈએ ત્યારે
વિનાશ્રમે જોઈએ એટલું મળી શકે છે. તેમ છતાં પણ લોભને
વળગી રહેલા દીન પુરુષો ધનવાનોની આગળ ભીખ માગતા
ફરે છે અને ધનવાનોથી થતા અપમાનના સંતાપને સહન
કરે છે એ નવાઈ જેવું છે! અરે મૂર્ખ લોભ! ધનરૂપી મૃગજળ
પીવાને તું તો તૈયારનો તૈયારજ છે. પણ અહ્યા! તેં ધન સંપાદન
કરવાને અનેક ફાંફાં માર્યા તે સઘળાં વ્યર્થ ગયાં, તોપણ તારી
આશાનો છેડો ન આવ્યો અને તારું મન પીગળ્યું નહીં માટે
તારે હૃદયજ વજ્ર સરખું છે.

અલ્યા! આ તારે લોભાંધપણાનું કૃત્ય ચિત્તને ચમત્કાર ઉપજાવેછે.

મોજાં મળતના ચાલલાનો રાગ.

લોભીયા લાલચમાં લપટાયોરે, ધન ધન કરતાં નહીં ધરાયો. —ટક.

મળવાનું તે મળ્યું તને તો, વળી અધિકને ધાચો;

આટલું ધન મેં આજ મેળવીયું, આટલું સર્વ કમાયોરે. લો. ૧

દિન દિન પ્રત્યે અધિક કમાણી, કરિ કરશું ખૂબ માચો;

ધનના ધ્યાનમાં એમ આ મૂરખ, અધિક અધિક તણાયોરે. લો. ૨

પણરે મુઠ તું જાણે નહીં જો, લોભઅંધકારે સપડાયો,

આશા હાકણ તને લક્ષણ કરશે, જઈશ ત્યાં જરૂર મરાયોરે. લો. ૩

મરે મૂર્ખ! મહાકષ્ટ વેડી સંપાદન કરેલા દ્રવ્યનો થોડે થોડે,

કાં એકીવારે નાશ થએથો તને ખેડ પ્રકારે ધનનો વિચોગ થવાનો.

ત્યારે કહે કે સંપાદન કરેલા દ્રવ્યનો નાશ થાય તે ડીક? કે તે

સંપાદનજ ન કરવું એ ડીક? મહાશ્રમે કરીને સંપાદન કરેલું ધન

જતું રહેવાથી મહાદુઃખ થાય છે પણ મૂળે તે સંપાદનજ ન કયું

હોય તો પછી એ પીડા ખમવી પડતી નથી, અને અલ્યા!

(કર પ્રજ્ઞ સંગાયે દૃઢ પ્રિતીડીર—એ રાગ.)

મૂર્ખ ચેતને આ તારે મસ્તકેરે,

લભિ રહ્યું છે મરણજ લાઇ, સંતાપાન્ધિમાં નાહીને સુખી થવુંરે.

વૃદ્ધાવસ્થા ભયંકર સર્પણીરે, ગળી જાય તને આ ગમાર. સં.

સૂત દારાદિ સગાં સહુ તાણીરે, ફેલી ખાય તને ગીધૈર, સં.

આખા જગની દશા એ જાણીરે, માટે કહ્યું હું કર્તવ્ય એહ. સં.

અજ્ઞાને ભરેલ લોભ મેલનેરે, ઘોઘ જ્ઞાનામૃત જળથી આ જન. સં.

પ્રતીહારિ—મહારાજ આ બીરાજે. તેમની સમિપ પધારો.

સંતોષ—(પાસે જઈ) મહારાજનો જયજયકાર થાઓ. હે પ્રભુ! હું

સંતોષ આપને નમસ્કાર કરું છું.

વિવેક—આવો સંતોષ, અહીં ખેસો.

સંતોષ—(આદરથી ખેશીને) મહારાજ! દાસને આજ્ઞા કરો.

વિવેક—તમારું પરાક્રમીપણું મારું જાણીશું છે. માટે લોભને છ-
તવા સારૂ વારાણસી પ્રત્યે તમે ચઢી જાઓ.
સંતોષ—જેવી દેવની આજ્ઞા. મહારાજ!

શાર્દૂલવિક્રીડિત હંદ.

જેને મૂખ બહુ હતાં વળી અરે ત્રૈલોક્ય જે ઝીતિયો,
દેવો બ્રાહ્મણ મારી બંધ કરી જે વૃદ્ધી અતી પામિયો;
એવા રાવણને દુરાગ્રહયકી, રામે હણ્યો જેમરે,
છે એ લોભ અધર્મિ રાવણ સમો તેને હણું તેમરે.

(તે જાય છે અને તે પછી મર્યાદા ભરેલો એક પુરૂષ આવીને.)

પુરૂષ—મહારાજ! વિજય કરવા માટે ચઢી જવાની સઘળી માંગ-
નીક તૈયારી સંપૂર્ણ છે અને સ્વારી ઉપડવાને જોશી ખાવાએ
આપેલા મુહૂર્તનો સમય પણ થવા આવ્યો છે.

વિવેક—બહુ સારું, એમ હોય તો સેનાપતિને કહો કે સેનાને
ચાલતી કરે.

પુરૂષ—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (જાય છે.)

(નેપથ્યમાં)

રોઝાવૃત્ત.

ગંડસ્થળ મદ ગંધ ગ્રંહે ભમરા વળગીને,
એવા હસ્તી મસ્ત સ્વારિમાં સજ્જ કરીને;
સારા સાજ સજેલ, વાયુ વેગી તોખારો,
રથ જોડી રણધીર રથોને ઝટ હંકારો,
સકળ પાયદળ સઘ, ઝળકતા ભાલાવાળું;
નીલ કમળની પંડિત, સમૂ ઝટ કરજે આતૂ,
હયદળ સઘળું હાથ, ખડગ ઝગમગતાં ધારી;
એમ સજ સૈન્ય, ચલાવો સત્વર સ્વારી.

વિવેક—ત્યારે ચાલો, હવે આપણે પણ માંગનીક કરીને ઉપડીએ.
(પારિપાત્યકને) સારથીને કહે કે સંગ્રામનો રથ સજ કરી જોડી લાવે.

પારિવાર્યક—બહુ સારું મહારાજ. (જાય છે ને રથ લઈ આવે છે.)

સારથી—પ્રભુ! રથ તૈયાર છે. બિરાજે.

(વિવેક મંગળ ક્રિયા કરી રથમાં બેસે છે).

સારથી—(રથનો વેગ બતાવીને) આયુષ્માન્! જીવો, જીવો! ઘોડા તો જાણે રથને લઈને આકાશમાર્ગે ચાલ્યા જાય છે. ઘોડા-ઓનો ખરી પાણુ જમીનને ઝડી ન ઝડી એમ વેગથી રથ ચાલે છે; તથા સમુદ્ર મંથનથી થતા અવાજ સરખો આ શબ્દ થાય છે અને ધૂળ ઉડી રહી છે તેથીજ રથની ગતિ જાણાય છે. જીઓ! ત્રિલોકને પાવન કરનારી કાશીનગરી આ નજીક નજરે પડે છે, મોટી હવેલીઓની છાંયે ટોચો ચંદ્રકાંતી સરખી શોભિત દેખાય છે અને ધારાયંત્રમાંથી પડતી જળધારાઓનાં શબ્દ સંભળાય છે, ચિત્રવિચિત્ર અનેક હંચી ધજાઓ, શરદ્ધન-તુના મેઘમાં થતા વિજળીના ઝળકારા સરખી શોભે છે. જીવો જીવો! પુષ્પની કળીઓ ઉપર ભ્રમરો ગુંજાર કરી રહ્યા છે અને ખીલતાં પુષ્પોમાંથી જાણે રસની વૃષ્ટિ થાય છે, પુષ્પોની સુ-ગંધી ખેલકી રહી છે અને મોટાં મોટાં વૃક્ષોથી ઘન ચઢાયા થઈ રહી છે; એવી કાશીનગરીની બાગબગીચાની જમીન હવે છેક પાસે આવી. જ્યાંનો વાયુ પાણુ પાશુપતિઓના સરખો તપસ્વી જાણાય છે. કારણ કે તે પાણુ;—

ગીતિ

લિજાઈ ગંગાજળથી, પુષ્પ સમૂહે શ્વેત બનીને એ,
ખરતાં પુષ્પે જાણે, પૂજન શિવજી તાણું કરે છે.તે. ૧

ભ્રમર નાદના ગાને, કરતા હોયની સ્તુતિ ખરે જાણે!

વૃક્ષ લતારૂપ કરથી, નૃત્ય કરે છે જાણે આ ટાણે. ૨

વિવેક—(આનંદથી જોઈને) આહા! અંતરના અજ્ઞાનને ટાળીને સ્વપ્રકાશ આનંદને પ્રકટ કરનારી અને મહાદેવની નિવાસ ભૂમી એવી આ કાશીનગરી ચિત્તને આકર્ષણ કરે છે. અને પ્રજ્ઞ વિદ્યા સમાન મોક્ષના કારણરૂપ એવી આ કાશી, જેની આસ

પાસ આ જાનહુવી ચંદ્રકોરની પેઠે વિઠાયલી છે તે જાણે પૃથ્વી-
એ મોતીનો હાર ધારણ કર્યો હોયતી તેની પેઠે શોભે છે! અને
આ ગંગા જાણે ફીણના પરપોટાએ કરીને, વાંકી એવી ચંદ્રની
કળાને હસતી હોયતી એમ દેખાય છે.

સારથી—(ફરીને) મહારાજ! જીવો! આ ગંગાના કિનારાને શોભા-
વનાર આદિ કુશવવિષ્ણુનું મંદિર.

વિવેક—(સાનંદાશ્ચર્યથી) અરે! ક્ષેત્રમહાત્મ્ય જાણનારા પુરાણીઓએ
આ દેવને તો આ ક્ષેત્રના મુખ્ય દેવતા કહેલા છે અને આ
ઠેકાણે શિવભક્તો દેહ ત્યાગ કરી પરમપદને પામે છે.

સારથી—અરે મહારાજ! જીવો! જીવો! પેલા કામ, ક્રોધ અને
લોભાદિ આપણને દેખતાંવાંતજ નાસાનાસ કરી રહ્યા છે.

વિવેક—હા. ચાલો ત્યારે મનવાંચ્છિત કાર્યસિદ્ધિ માટે ભગવાન
આદિ દેવને નમસ્કાર કરીએ. (રથમાંથી ઉતરી મંદિરમાં જઈ
દેવની સામે ઉભા રહીને) જય જય ભગવાન.

(વસંતતિલકાવૃત્તમ્.)

દેવો તણા સમુહની પ્રભુ સર્વ સેના,
સેવે મુકૂટમણિપંક્તિથી ચારુ જેના;
શોભાયમાન નખ તેજ પતંગિઆથી,
મુવાળુ આસન દિસેછ વિવિધ રંગી. ૧
લાગેલ દ્વૈત તાણીત્રાંતિ પરંપરાથી,
ખેદે સહિત તમને નમતા જનોની;
સંસાર રૂપી નિદરા* હણનાર શૂરા,
નિપુણ એકજ તમે ભગવાન પૂરા. ૨
ઉદ્ધાર ઇશ ભુમિનો કરવા પ્રસંગે,
જેમાં ઘણા ગિરિવરાદિ ટિચાયલા છે;
એવીજ દાઢ અણિએ ગિરિ ગંજ દીપે,
એવા પ્રભૂ કર હું દાસ પ્રણામ પ્રિત્યે. ૩

* નિદ્રા.

ક્રમથી ત્રણે લોકને વ્યાપી જનારા, અતિબલવાનું ભુજના બલ-
વડે ગોવર્ધન પર્વતરૂપી છત્ર ધરી, પ્રચંડ અને પ્રલયકાલના અકાલ-
મેઘની અતિવૃષ્ટિને જેણે રોકેલી છે અને ભય પામતાં ગોકુલની
રક્ષા કરીને સર્વ જગત્ને આશ્ચર્યચક્રિત જેણે કર્યું છે એવા, (હેકબળુ)
હે પ્રભુ! દેવતાઓના શત્રુ અસુરોની સ્ત્રિઓના સમૂહના સંથાને વિષે
પુરેલા સિંદુરરૂપી સંધ્યાકાળના કિરણોની કાન્તિનું નિવારણ કરનાર
“તેજ” ના અધિપતિ એવા હે પરમેશ્વર ! ભય પામેલા હિરણ્ય-
કશિપુની છાતી ફાડવામાં સમર્થ એવા તેજસ્વી નખોની પંક્તિવાળા
એ હાથથી નીચે પ્રવાહ ચાલી વિસ્તાર પામેલા રૂઢિરના સમુદ્રમાં
જેણે ત્રૈલોક્ય કુખાડી દીધું છે એવા, શત્રુ કૈટભાસુરના પુષ્ટ કંઠનાં
હાડકાના જથ્થામાં સારીપેઠે શોધાએલાં પ્રસિદ્ધ સુદર્શનચક્રના
પ્રકાશમાન જ્યોતિવડે શોભાયમાન, તેજસ્વી અને મહાપરાક્રમી જેના
ચાર હાથ છે એવા, (હે ચતુર્ભુજ!) મહાદેવ જેને પ્રિય છે એવા,
અત્યંત બળવાન ભુજદંડવડે ફરવેલા મંદરાચળ પર્વતે કરીને મંથ-
ન કરી નાંખેલા ક્ષિરસમુદ્રમાંથી નીકળેલાં લક્ષ્મીજ્વળા ભુજરૂપી લતીના
આલિંગને કરીને દબાએલા પીનકુચની મધ્યમાં આવી રહેલી જે
પત્રલેખા તેણે કરીને જેનું ઉચ્ચથળ લાંચ્છિત છે એવા, હે વિષ્ણુ !
મોટાં મોટીના હારથી પ્રકટ થતા પ્રકાશવડે જેનો કંઠ શોભી
રહ્યો છે એવા, હે પરમાત્મા ! ભુતંજનને સંસારમોહનો નાશ કર-
નાર પ્રત્યોદ્યાદય આપો. હે દેવ હું આપને નમસ્કાર કરું છું.

(ત્યાંથી નીકળી આસપાસ જોઈને) આ સ્થાનક ઉતારો કરવા ચો-
ગ્ય છે માટે અહીંજ છાવાણી નાંખીએ. (એમ કહી ભય છે.)

અંક ૫ માં.

પાત્રો,

શ્રદ્ધા શાન્તિની મા.

ત્રિષ્ણુમક્તિ.... વિવેકને સહાય કરનાર પાત્ર (ધૈર્યભજન.)

શાન્તિ શ્રદ્ધાની પુત્રી.

મન મહામોહ અને વિવેકાદિનો પિતા. (ચિત્ત).

સંકલ્પ..... મનનો પ્રધાન.

સરસ્વતી દેવી, વિગ્ધુલક્ષિની સખી, પ્રબોધના ઉદયમાં સહાયક

વૈરાગ્ય પ્રબોધોદય કરવામાં વિવેકનો સહાયક.

સૂચના.

ચોથા અંકમાં વિવેકના ઉદયનું વર્ણન કર્યું. હવે આ પાંચમા અંકમાં વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિનું વર્ણન થશે.

પ્રવેશ ૧ લો.

શ્રદ્ધા (સાત્ત્વિકી)

શ્રદ્ધા.—(વિચાર કરીને) અહો! તોફાની પવનથી મોટાં મોટાં વૃક્ષો પરસ્પર ઘસાઈ તેમાંથી પેદા થયેલો અગ્નિ જેમ આખા વનને બાળી નાંખે છે તેમ વૈરથી ઉત્પન્ન થયેલો ક્રોધાગ્નિ જ્ઞાતિસહિત આખા કૂલને બાળી તેનો નાશ કરી નાંખે છે, એ રીત તો જગત્ પ્રસિદ્ધ જ છે. (રડીને) અરેરે! ભાન્ડુના મરણથી થયેલો શોકાગ્નિ ઘણો જ ભયંકર અને શાન્ત ન પમાડી શકાય તેવો છે. વિવેકરૂપી સેકડો મેઘના જળથી પણ તે ટાઢો પડતો નથી. સમુદ્ર, પૃથ્વી, પર્વતો અને નદિયો જે સ્થિર છે તેનો પણ કાળેકરીને નાશ થાય છે ત્યારે ઘાસના તુટેલા તરખેલા સરખા આ તુચ્છ પ્રાણિયોનો મૃત્યુથી નાશ થવાનો તેની તો વાત જ શી કરવી? આટલું છે તો પણ અત્યંત અસહ્ય અને વર્ણન ન થઈ

શકે એવો વિવેકનો નાશ કરનાર અને ભાઈઓના મરણથી પેદા થયેલો શોકાગ્નિ, હૃદયને બાળી મૂકે છે. કામ ક્રોધાદિ ભાઈ-ઓનાં હવે નામ માત્ર રહ્યાં. તેઓ મહાકૂર સ્વભાવના હતા તો પણ તેમના મરણથી થયેલો પ્રબળ શોકાગ્નિ મારાં મર્મસ્થાન બેઠો નાંખે છે, મારું શરીર સોશી લે છે, અને મારા હૃદયને બાળી નાંખે છે. (વિચાર કરીને) દેવી વિષ્ણુભક્તિયે મને આજ્ઞા કરેલી છે કે, “અહીં હિંસામય યુદ્ધ થશે તે જોવાની મારી મરણ નથી માટે વારાણસી મૂકીને હું શાલિગ્રામ નામના ભગવત્ક્ષેત્ર (ચક્રતીર્થ) માં જઈને થોડો વખત રહીશ. તું ત્યાં આવીને સર્વ વર્તમાન મને કહેજે.” માટે હવે હું યુદ્ધની સર્વ હકિગત દેવી વિષ્ણુભક્તિને નિવેદન કરવા જાઉં. (ફરીને જોઈને) ઓહો! આજ ચક્રતીર્થ! જ્યાં સંસારસાગરને તારનાર નૌકાના અધિપતિ (માલમ) સાક્ષાત્ શ્રીહરિ આપોઆપ બિરાજે છે. (નમસ્કાર કરીને) મહામુનિયો જેની ઉપાસના કરે છે એવાં આ દેવી વિષ્ણુભક્તિ શાન્તિની સાથે કાંઈક વિચાર કરતાં જણાય છે. થાલ પાસે તો જાઉં. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

શ્વદ્વા, વિષ્ણુમક્તિ અને શાન્તિ.

શાન્તિ—દેવિ ! તમે અતિશય ચિંતાતુર કેમ દેખાઓ છો ?

વિષ્ણુમક્તિ—પુત્રિ, બળવાન્ મહામોહથી તિરસ્કાર પામેલા વિવેકની આ મહારણસંગ્રામમાં કોણ જાણે શી દશા થઈ હશે તેની મને કાંઈ ખબર નથી. તેથીજ મારું ચિત્ત ચિંતાતુર છે.

શાન્તિ—એમાં ચિંતા કરવા જેવું કાંઈ નથી. મારી તો ખાતરી છે કે આપની પૂર્ણ કૃપાથી રાજા વિવેકનો જય થયો હશેજ.

વિષ્ણુમક્તિ—એન, રાજા વિવેક ધર્મપક્ષપાતી છે તેથી તેનો જય થયો હશે એમ ધારી શકાય છે પણ હિતેચ્છુના મનમાં શંકા થયા

કરે એ સ્વાભાવિક છે. તમાં વળી શ્રદ્ધા હજી સુધી આવી નહિ તેથી મનમાં વધારે સંદેહ ઉત્પન્ન થયા કરે છે.

શ્રદ્ધા—(પાસે આવીને) ભગવતિ ! હું આપને પ્રણામ કરું છું.

વિષ્ણુમક્તિ—અહો શ્રદ્ધા, ભલી આવી પહોંચી !

શ્રદ્ધા—આપની કૃપાથી.

શાન્તિ—(ઘણા કાળના વિચારે પાછો મેળાપ થવાથી અતિ આનંદ) ઓ માતાજી, હું તમને દંડવત્પ્રણામ કરું છું.

શ્રદ્ધા—આવ પુત્રિ, મને મળ. (શાન્તિ ભેટશે) દીકરી ! દેવી વિષ્ણુભક્તિની કૃપાથી મુનિજનેના ચિત્તસ્થાનને પામ.

વિષ્ણુમક્તિ—વાર ત્યાં શું થયું તે તો કહે ?

શ્રદ્ધા—આપનાથી વિરૂદ્ધપણે વર્તનારાઓને જે ચોગ્ય હતું તે થયું.

વિષ્ણુમક્તિ—તેની સવિસ્તર હકિકત મને કહે.

શ્રદ્ધા—ત્યારે સાંભળો. આદિકેશવના મંદિરથી આપના પદા-રવા પછી સૂર્યોદય થતાંજ વિજયઘોશના ગડગડાટ સંભળાયા અને અનેક શૂરવીર ચોઢાઓના સિંહનાદ થવા લાગ્યા, તેથી દશેદિશા ખેહેરી થઈ ગઈ. ચાલતા રથ તથા ઘોડાઓના ડાબ-લાના ઘસારાથી જોદાતી જતી પૃથ્વીઉપર એટલી તો ધૂળ ઉડી રહી કે તમામ સૂર્યમંડળ ઢંકાઈ ગયું. મસ્ત હાથીઓના કાનના ફડફડાટથી તેઓના કંભસ્થળમાં લગાડેલું સિંદુર ઉડીને દિશાએ તો જાણે સંધ્યાકાળ ખીલી હોયની તેના સરખી લાલ થઈ ગઈ, અને પ્રલયકાલના મેઘસરખો, શત્રુઓની તથા આપણી સેનારૂપી સમુદ્ર ખની રહ્યો. તે પ્રસંગે રાજા વિવેકે મહામોહ પાસે ન્યાયશાસ્ત્રને દૂત દાખલ મોકલી કહાવ્યું કે:—

શાર્દૂલધિક્ક્રીડિત.

વિષ્ણુસ્થાન પવિત્ર તીર નદિનાં ને શુદ્ધ સર્વે વનો,
પુણ્યાત્મા પુરૂષો તણાં હૃદય, એ સર્વે કહ્યા સ્થાનકો;
તેઓને તજી કામ ક્રોધ વિગરે સૌને લઈ મોહ તું,
મ્લેચ્છોની ભૂમિ મધ્ય વાસ વસ જ આ સ્થાનને છોડ તું.

આશા જો નહિ માન એ અમતણી તો તાતિ તર્વારથી,
તારા અંગતણાં થઈજ કટકાં બેઠી રૂઢિધારથી—
શિઆજો મુખ લાલ લાલ કરશે રૂઢિર પીને નકી,
માટે આ હુકમો લઈ શિરપરે ભાજો અહીંયાં થકી.

વિષ્ણુભક્તિ—પછી શું થયું?

શ્રદ્ધા—દેવિ! પછી તો મહામોહ મહાક્રોધાયમાન થઈ ભૂકટી
ચઢાવી બોલ્યો કે, આ દુષ્ટતાનાં ફળ, મરવાને ભુંધું સુંઘતા એ
વિવેકને હું સારીપેઠે ચખાડીશ, એમ કહી બૌદ્ધ, ચાર્વાક,
ચોગાચાર, જૈન અને કાપાલિક આદિ પાખંડ સિદ્ધાંતોને
પાખંડશાસ્ત્રો સભવીને પ્રથમ યુદ્ધમાં મોકલ્યા, કે તરત આપણા
સૈન્યને મોખરે, વેદ,^૧ ઉપવેદ,^૨ અંગો,^૩ પુરાણો,^૪ ધર્મશાસ્ત્રો,^૫
અને ઇતિહાસાદિક^૬ થકી શોભતાં, હાથમાં કમળ ધારણ કરેલું છે
એવાં ચંદ્રકાન્તિ સરખાં પ્રકાશમાન સાક્ષાત્ સરસ્વતી અકસ્માત્
આવી ઉભાં.

વિષ્ણુભક્તિ—પછી?

શ્રદ્ધા—પછી વૈષ્ણવ, શૈવ, સૌરાદિશાસ્ત્રો સરસ્વતીની સહાયમાં
સમિપ આવી ઉભાં.

વિષ્ણુભક્તિ—તે પછી?

શ્રદ્ધા—દેવિ! પછી તો સાંખ્ય, કણ્વદશાસ્ત્ર અને મહાભાષ્ય ઇત્યાદિ
શાસ્ત્રો જેની ચારે બાજુ પિંટાઈ વળ્યાં છે એવી, ન્યાયશ્રમી સહજ
હાથથી વૈદિકકર્મ અને બ્રહ્મબોધના માર્ગોને પ્રકટ કરતી, ધર્મ-
રૂપી ચંદ્રના સરખા મુખવાળી, અને ત્રણ વેદરૂપી-જેને નેત્રો છે
એવી મિમાંસા જાણે સાક્ષાત્ દેવી કાત્યાયનીજ હોય નહિ તેના

૧ ઋક, યજુર, સામ, અથર્વ. ૨ આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાંધર્વવેદ અને
અર્ચશાસ્ત્ર. ૩ શિક્ષાકલ્પ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, છંદ અને જ્યોતિષ. ૪ અઘાર
પુરાણ. ૫ મનુ, યામવલ્કય, આપસ્તંબ, દક્ષ, અત્રિ, ઉશના, સંવત, પારાશર,
ગોતમ, વિશ્ણુ, અંગિરા, કાત્યાયન, વ્યાસ, શાતાતપ, હારિત, યમ, શંખ,
વસિષ્ઠ, એસ્મૃતિઓ તેમજ ભૃગુ, ગાર્ગ્ય આદિ ૧૮ ઉપસ્મૃતિઓ. ૬ ભરતનાદિ,

સરખાં શત્રુઓની સાંમે યુદ્ધ કરવાને સરસ્વતીની સમિપ રણ-
માં આવી ઉભાં.

જ્ઞાન્તિ—અરે સ્વભાવથીજ એક બીજાનો દ્વેષ કરનારાં, એ વેદ અને
ન્યાયશાસ્ત્રો એક કેમ થઈ ગયાં ?

ગીતિ.

શ્રદ્ધા— યદ્યપિ એક કુંટુંબી, વઢે પરસ્પર વેર કરી તાય,
અન્ય સતાવા આવે, ત્યારે તેઓ એકરૂપ હોય.

તેમ વેદમાંથી ઉત્પન્ન થએલાં એ બધાંને પરસ્પર વિરોધ છે
• ખરે, પણ વેદના રક્ષણાર્થે નાસ્તિકપક્ષનો નાશ કરવાને સમય
તા એ સર્વે એક મતજ છે. વેદના વાક્યના તત્ત્વનો વિચાર
કરતાં તેમાં પરસ્પર કાંઈ પણ વિરોધ નથી. કેમકે શાંત^૧ અનંત^૨
અદ્વૈત^૩ અને અજન્મા^૪ પ્રભ્રજ્યોતિને, ગુણોની ઉપાધિથી શાસ્ત્રો
જૂદા જૂદા પ્રકારે એટલે સત્ત્વગુણવડે પ્રભ્રા, રજોગુણવડે વિષ્ણુ
અને તમોગુણવડે મહાદેવ રૂપે વર્ણવે છે. પણ પ્રભ્રજ્યોતિ
જેમાં મુખ્યછે એવાં નાનાપ્રકારના માર્ગમાં પ્રવર્ત થયેલાં શાસ્ત્રો,
જેમ જળના અનેક પ્રવાહો સમુદ્રમાં મળેછે તેમ જગત્ના ઇંધર-
પરમાત્મામાં મળેછે. અર્થાત્ એ સર્વળાં પરિણામે એક પરમા-
ત્માને વર્ણવે છે.

વિષ્ણુમક્તિ—પછી શું થયું ?

શ્રદ્ધા—દેવિ ! પછી તો—

રોઝાવૃત્ત.

હાથી ઘોડા રથો પાયદળપર બહુ બાણે,
વૃષ્ટિ નિરંતર થઈ એલિસમ બનીયું જાણે;
સૈન્ય પરસ્પરમાંય કડાલિડ યુદ્ધ મચ્યું જ્યાં,
વહેવા લાગી નદી રૂધિરરૂપી જળની ત્યાં.

૧ શામ દ્વેષાદિક દુર્ગુણોથી રહિત. ૨ દેશ, કાળ અને વસ્તુ એ ત્રણ પરિ-
ચ્છેદ રહિત. ૩ છ વિકાર રહિત. ૪ જન્મરહિત.

માંસરૂપ ઘટ કીચ જામિઓં ઝાંઝાં જ્યાંહી,
સમજા શોણિત પિચે તૃષ્ણ થાવાને ત્યાંહી;
બાણે ઘાપલ થઈ પડ્યા ગજગિરિચો એમાં,
ભગ્ન છત્રના ભાગ તરંતા હુંસો જેમાં.

એ મહાદારણુ યુદ્ધમાં હંચ નીચ પક્ષના વિરોધથી સર્વ પાખંડશાસ્ત્રોએ આવાકશાસ્ત્રને મોખરે કયું. પણ તે તો યુદ્ધની ગદ્દીમાં પેહલેજ તડાકે દળાઈ ગયું. પછી મૂળ વગરનાં પાખંડ-શાસ્ત્રો, વેદપ્રમાણ ઉત્તમ શાસ્ત્રોના સૈન્યરૂપી સાગરના મોજ-ઓમાં તણાઈજ ગયાં. સૌગતશાસ્ત્રો તો સિંધુ,^૧ ગાંધાર,^૨ મગધ,^૩ આંધ્ર, હુણ,^૪ વંગ^૫ અને કલિંગ^૬ આદિ ઋગ્વેદદેશોમાં જઈ ભરાયાં. પાખંડ, દિગંબર, અને કાપાલિક આદિ તો બીચારા, પાંચાળ, માળવા, આભિરાવર્ત,^૭ સાગર^૮ અને અનુપપ્રાંત^૯ કે જેમાં નીચ માણસો વસે છે ત્યાં ભાગી જઈ સંતાતા ફરે છે. અને નાસ્તિકોનાં શાસ્ત્રોનો તો ન્યાયાદિની સહાયતાવડે તે મિમાંસાચે યુદ્ધમાં મારી મારીને આઠો કાઢી નાંખ્યો, ને તેપણુ બીચારાં પા-ખંડોનીજ દશાને પોદોઆયાં.

વિષ્ણુમક્તિ—પછી શું થયું ?

શ્રદ્ધા—અરે પછી તો, વસ્તુવિચારે કામને મારી નાંખ્યો. ક્ષેમા-એ ક્રોધ, હિંસા, પાર્શ્વ આદિને માર્યાં. સંતોષે લોભ, વૃણા, ચાહી, ચોરી, દીનતા, અસત્ય અને પ્રતિગ્રહાદિકોનો ઘાણુ કાઢી નાંખ્યો. અનસૂયાએ મત્સરને છતી લીધો. પરોત્કર્ષભા-વનાએ મદને માર્યો અને પરગુણાધિક્યે માનને તોડી પાડ્યો.

વિષ્ણુમક્તિ—(રાજ થઈ) હાશ, હાશ ! બહુજ સાચું થયું. પણ મહામોહના શા સમાચાર છે તે તો કહે ?

શ્રદ્ધા—દેવિ ! મહામોહ યોગવિદ્યસહિત ક્યાંક સંતાઈ પેઢા છે તે સમજ પડતી નથી.

૧ સિંધ. ૨ કંધહાર. ૩ બહાર. ૪ જૂતાન અને ચીન. ૫ બંગાલ. ૬ કલકત્તા હિંદી, કટક. ૭ આયરેનો દેશ. ૮ સાગરપ્રાંત. ૯ જળમય દેશ.

વિष्णુભક્તિ—ત્યારે તો હુંજી મોટા અનર્થનું કારણ બાકી રહ્યું. અરે એનો તો અવશ્ય કાટ કાઢવોજ જોઈએ. કેમકે,

આર્યા ગીતિ

સ્થિર સંપત્તિ રહેવા, હાય દક્ષદિલ જો કદિ ઉદ્દેશ;
અરિ અગ્નિ ને કરજને રે'વા દેવાં, નહીં કંઈ શેષ.

વાર હવે મનની શી ખબર છે ?

શ્રદ્ધા—હૈ દેવિ ! પોતાના પુત્રપૌત્રાદિકના કુઃખે કરીને અતિશય શોકાતુર થઈ તણે પણ મરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.

વિष्णુભક્તિ—(હસીને) જો એમજ હોય તોતો આપણે કરવાનું તે કરી ચુક્યાં. અને જીવાત્મા પરમાનંદને પામે. પણ એ કુષ્ઠ મન શું મરશે ?

શ્રદ્ધા—જ્યારે ઉપનિષદ્ દેવિયે પ્રબોધના ઉદ્દયસાર પ્રતિજ્ઞા કરી છે, ત્યારે તો તેનું લિંગશરીર જરૂર છુટી જશે.

વિष्णુભક્તિ—સારું ત્યારે, ચાલો મનને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવાને વ્યાસવાણીને મોકલીએ. (એમ કહી તેઓ ગયાં).

પ્રવેશ ૩ જો.

મન અને સંકલ્પ.

મન.—(હસીને)

લલિતચંદ.

અરર ક્યાં ગયા એ કુમારે ! દરશદાન ઘો એક વારરે;
તનુજ રાગ ને દ્વેષ વત્સલ, મદ અને વળી માનમત્સર !
સુત મને મળો આ પ્રસંગરે, તમવિના થયાં ગાત્ર ભંગરે;
અતિ અનાથ ને વૃદ્ધ હું તણી, ખબર તો હવે લે ન કોધણી.

અરે હાય હાય ! મારી બહાલી અસૂયા આદિ દીકરીઓ ક્યાં ગઈ ? ! અરે મારી આશા, હિંસા ને તૃણા વગેરે વહુવારેઓ તમે ક્યાં જતાં રહ્યારે ! અરેરે હું નિર્ભાગીની વહુવારેઓને પણ કુષ્ઠ દેવે સૌની સાથે મારી નાંખી !

(વ્યાકુળ થઈને) અરે આ શોકજ્વર ઝેરી અગ્નિની પેઠે મારા સર્વાંગે વ્યાપી મને બાળી મુકે છે, મારાં ગાત્ર ગાળી નાંખે છે, અને મારે ભાન લુલાવી નાંખી મોહ ઉપજાવે છે, અરે એ બળાત્કારે મારે પ્રાણ લે છે ! (મુઠ્ઠા પામ છે.)

સંકલ્પ—હે રાજન્ ! સાવધ થાઓ, સાવધ થાઓ.

મન—(સાવધ થઈને) હે મારી પ્રાણપ્રિયા પ્રવૃત્તિરાણી ! મારી આ અવસ્થામાં પણ તું મને કેમ દીલાસો આપતી નથી ?

સંકલ્પ—(આંસુ આંણીને) મહારાજ ! હજી સુધી પ્રવૃત્તિ ક્યાંથી હોય ! આખા કુંટબના નાશના દારણ દુઃખથી ઉત્પન્ન થયેલા શોકાગ્નિએ તેનું હૃદય બાળી મુક્યું, તેથી તેણે તો છાતી કુંટી કુંટીને પ્રાણ કાઢી નાખ્યો.

મન—ઓ પ્રિયા, તું ક્યાં છે ! મને જરા જવાબ તો આપ. ઓ પ્યારી !

(સીતાજીના મહીનાનો રાગ.)

રે મુજ વણ સ્વપના માંઘ તું રહી શકતી નહી,
પડું તું વણ નિદ્રામાંય મુવા જેવો હું થઈ;
દૂર દેવે તુંને પ્રિય પ્રાણ છુટી પાડી મુજથી,
તોયે જીવું હજી હું જાણું જતો જીવ કાં નથી ?

(ફરીથી મુઠ્ઠાગત થાય છે.)

સંકલ્પ—હે રાજન્ ! સાવધ થાઓ, સાવધ થાઓ.

મન—હવે મારે જીવવાનું કામ નથી. મારે માટે ચિંતા તૈયાર કર એટલે તેમાં પડી મારા શોકાગ્નિને શાન્ત કરે.

પ્રવેશ ૪ થો.

મન અને સરસ્વતી.

સરસ્વતી—(મનમાં) ભગવતી વિભૂભક્તિએ મને એવું કહી મોક-લી છે કે “એન સરસ્વતિ ! સંતાનાદિના નાશના દુઃખથી ખિન્ન થયેલા મનને ઉપદેશ કરવા તું જા, અને જેમ તેને વૈરાગ્ય

ઉત્પત્ત થાય તેમ પ્રયત્ન કર." માટે હું તેની પાસે જાઉં. (મનની પાસે જઈને) ભાઈ તું કેમ આટલો બધો વ્યાકુળ થઈ ગયો છું? સંસાર ક્ષણભંગુર છે તે તો તું જાણે છે અને ઇતિહાસની વાતો પણ તે વાંચેલી છે કે જેમાં—

ધનાક્ષરી.

અજ ઇંદ્ર આદિ દેવ દાનવ ને દૈત્ય ઋષિ,
મનુ મુનિ કોટી કલ્પ આયુષ્ય ભોગવનાર;
પૃથવીને સિંધુઆદિ ઘણા કાળ સુધી સહુ,
ટકીને આખર પણ નહીંજ ઉગરનાર.
તો આ બંધુવર્ગ વધુ પાણી પરપોટા જેવું,
પંચભૂત માંહિ થકી પ્રગટ જેનો પ્રચાર;
તેનો નાશ થવા થકી ટાળ્યો નવ ટળી શકે,
એવો જીવો મોહ મન શોક ઉપજવનાર !

માટે નક્કી જાણી લેવું કે પદાર્થમાત્ર નાશવંત છે. જે પુરૂષ નિત્યાનિત્ય વસ્તુને જાણે છે તેને શોક દેખવામાં પણ નથી આવતો. કેમકે માત્ર એક બ્રહ્મજ સત્ય છે, બાકી સર્વત્ર અસત્ય છે. માટે જેને ઐક્યપ્રમાણ છે તેને મોહ ક્યાંથી ? અને મોહ નહીં તો પછી શોક શાનો !

મન—હૈ દેવિ ! શોકાતુર થએલા મારા અંતઃકરુણમાં વિવેક જરા પણ ટકી શકતો નથી.

સરસ્વતી—ભાઈ ! એ સઘળો દોષ સ્નેહનો છે. અને સ્નેહ છે તેજ અનર્થનું મૂળ છે એ વાત તો જગત્ પ્રસિદ્ધજ છે. પુત્રાદિ પ્રિયરૂપ કેહેવાતાંની અભિલાષા, એ નામે કરીને વિષવદ્ધીના કંદ સરખું કલેશરૂપી બીજ વવાય છે, તેમાંથી સ્નેહરૂપી, (પણ) વજ્રાગ્નિ સરખા અસંખ્ય અંકુરો ફુટેછે. પછી તેનાં અસંખ્ય કુઃખોની સ્મૃતિયો રૂપી ટાંચો છે જેની, એવાં આગના ભલુકા-વાળાં શોકરૂપી અનંતવૃક્ષો થઈ આવી, તે હાંગરનાં ફાતરાના અગ્નિની પેઠે થોડે થોડે આખા દહને બાળી મુકે છે.

મન—દેવિ ! આપ સત્ય કહેા છો, પણ શોકાનળથી બળી રહેલો હું હવે જીવવા સમર્થ નથી. મારાં ધન ભાગ્ય કે અંતકાળે આપનાં દર્શન થયાં.

સરસ્વતી—અરે ! આત્મઘાત કરવાનો નિશ્ચય કરવો એતો ઘણુંજ અધમ કાર્ય. એ, બુડાં કર્મના કરનારાઓને માટે તું આટલું બધું કલ્પાન્ત શા સાર કરે છે ? જરા વિચારી તો જો, કે,

(હેયાના કુટ્યા હરિ ચંગે હેત ન કીધું—એ રાગ.)

મૂરખ તું માને માઈ પણ એ નથી કોઇ તારૂં
મિથ્યા મમતામાં લપટાઇ માન ન માઈ માઈરે. મૂરખ. ટક.

સ્ત્રીપુત્રાદિ સગાંસંબંધી કોઇ તણાં ન થનારાં,
ઉપકાર કર્યો નહિ કોઇએ કાંઈ, નથી કદી કરનારાંરે. મૂરખ. ૧

પણ ઉલટાં એ વિચાગ વખતે, વિકટ વેદના દેછે.
તોપણ માણસ તેને માટે શ્રમ લઇ સંકટ સહે છેરે. મૂરખ. ૨

કયા ગિરિવર નહીં ઓળંગ્યા, કઇ નદી ન તરચો તું ?
વાઘ વરૂંમય કયાં વનોમાં, ભટક્યો ભાઈ નહીં તુંરે ? મૂરખ. ૩

ધનગર્વિત ધણિઓનાં મોઢાં દૈનતાએ દખડાવ્યાં,
એ પાપો પરિવારે તુંજને કષ્ટ ક્યાં ન પડાવ્યારે ? મૂરખ. ૪

મન—દેવિ ! છેતો એમજ, તથાપિ પોતાના શરીરથી ઉત્પન્ન થયેલાં,
અતિશ્રમે કરી ઉછેરેલાં અને પ્રાણ કરતાં પણ જે વહાલાં,
તેઓના નાશથી પ્રાણ જાય તેથી પણ અધિક કષ્ટ થાય છે.

સરસ્વતી—ભાઈ ! તેઓને તે પોતાનાં કરી માન્યાં છે તેથીજ તેને
અત્યંત મોહ થાય છે. જેમકે આપણા પાળેલા એક કુકડાને
બીલાડી પકડીને મારી નાંખે તો તેથી આપણને જેટલું દુઃખ
થાય છે તેટલું જેનાઉપર આપણી મમતા નથી એવા એક
હંદરને કે ચકલીને મારી નાખવાથી નથી થતું. માટે મમતા
એજ અનર્થમાત્રનું મૂળ છે, તેને ટાળી નાંખવા પ્રયત્ન કરવો.

શારૂલવિક્રીડિત.

પેદા શું નિજ દહથી નથિ થતા જંતૂ ખિન્નઓ અરે,
જેને અંગથકી કરેછ અળગાં, દીલે દયા ના ધરે;
ને તે દહથકી થએલ જીવને પુત્રાદિ નામે કહી
શોકાગ્રસ્ત થઇ શરીર સુકવે, છે મોહ આશો ભઇ !

મન—દેવિ ! તમે કહો છો એ વાત ખરી પણ નિરંતરના અભ્યાસથી દહ થએલી અને સ્નેહરૂપી સુત્રથી ગુંથાઇ ગએલી મમતા રૂપી ગાંઠ છુટવી પરમ કઠીણ છે, તેને છોડી નાંખવાનો આપ કોઇ ઉપાય બાણતાં હો તો કહો.

સરસ્વતી—હે પુત્ર ! પદાર્થમાત્ર નાશવંત છે, એ સમજવું એજ મમતા મટાડવાનો પહેલો ઉપાય છે. જોને, આ અપાર સંસારમાં તારાં કરોડો માતા પિતા, કાકા દાદા, સ્ત્રી, પુત્રો, ઇત્યાદિ થઇ ગયાં તેમાંથી કોણ નથી ગયા ? માટે તેઓનો સમાગમ વિજળીના સરખો ક્ષણિક અને દાહ કરનારો છે એમ વારંવાર વિચારી સુખ માની લે.

મન—દેવિ ! આપના અનુગ્રહથી મ્હારો મોહ તો મટી ગયો. અને આપના મુખરૂપી ચંદ્રના કિરણોથી ઝરતા ઉપદેશરૂપી અમૃતવડે મારું મન પણ ધોવાઇ શુદ્ધ થયું છે, તોપણ વળી શોકરૂપી તરંગો આવીને તે મલિન બને છે માટે આ મારા તાજા શોકરૂપી ધાને રૂઝવી નાખે એવું કાંઈ ઔષધ આપ બતાવો.

સરસ્વતી—ભાઈ ! મહાન્ ઋષિઓ કહી ગયાછે કે બાણના માર-વિના મર્મસ્થાનને ભેદ એવા શોકશસ્ત્રના ધાને રૂઝવવાનું ઔષધ એજ છે કે એ વાતનું ચિંતવનજ ન કરવું.

મન—દેવિ ! એ વાત તો ખરી છે પણ ચિત્ત વાળવું પરમ કઠીણ છે. કેમકે જેમ વાયુના વેગથી વાદળાં વારંવાર ચઢી આવી ચંદ્રને ઢાંકે છે તેમ ચિત્ત વાળ્યા પછી પણ વારંવાર ચિંતાનો આવેશ આવી ચિત્તને હરાવી દે છે.

સરસ્વતી—સાંભળ લાઇ, એ સર્વ ચિત્તનો વિકાર છે. માટે શાન્ત વિષયમાં ચિત્ત લગાડ.

મન—ત્યારે આપ કૃપા કરી એ શાન્ત વિષય મને કહો.

સરસ્વતી—વત્સ! એ વાત ગુમ છે, તોપણ મોહના શોકમાં પીડા પામતા તારા સરખા દુખીઆરાને ઉપદેશ કરવામાં કાંઈ બાધ નથી.

(કબ્જ સમરોગે રામ, અબ્જ તુમ કબ્જ સમરોગે રામ.—એ રામ.)

ધ્યાન હરીનું ધાર, મનવા ધ્યાન હરીનું ધાર.

મેઘશ્યામ રૂપ માધવ મૂર્તિ, હૃદય વિષે સંભાર. મનવા. ૧

કાને સુંદર શોભિત કુંડલ, બાહુ બાજુબંધ સાર. મનવા. ૨

શિરપર સુંદર મુકુટ ધર્યો છે, કંઠે શોભિત હાર. મનવા. ૩

દઢતા એમ થયે હરિધ્યાને, અદ્વૈત પ્રશ્ન વિચાર. મનવા. ૪

જેમ ત્રિભુવના તાપે તપેલો, પામે શિતળ હૃદ સાર. મનવા. ૫

શોકરહિત ત્યમ પ્રશ્ન તું પામી, શોક સમગ્ર વિદાર. મનવા. ૬

જ્ઞાની તણી નિવૃત્ત બોગવી, મુખિઓ થા નિરધાર. મનવા. ૭

મન—(વિચારીને હાંફતાં હાંફતાં) દેવિ! આપે માંડ રક્ષણ કૃપું.

(ચરણમાં માંડુ મુકે છે.)

સરસ્વતી—હે વત્સ, તું હવે ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાને પાત્ર થયો.

વળી વિશેષ કહું છું તે સાંભળ,—

શાર્દૂલચિંકીજિત

મૂઠો, પુત્ર પિતા સગાં જન મુવે કંકાસ ઝાઝો કરે;

કૂટી છાતિ વિલાપયુક્ત રડિને એ શોક દીલે ધરે;

(પણ) જ્ઞાની તો ભવ આ અસાર દુખનો, દેનાર અંતે ગણી,

વાળીને મન એ સમે દઢ કરે વૈરાગ્ય શાંતિ ધરી.

(વૈરાગ્ય પ્રવેશ કરે છે.)

વૈરાગ્ય—(વિચાર કરીને) અહાહા! કમળપત્ર સરખી આ કોમળ

કાયાને પ્રજ્ઞાએ જો કદાપિ ત્વચાથી ઠાંકેલી ન હોત તો તેમાંથી

લોહી અને માંસ વારંવાર ગળ્યાં કરત; તેનું ભક્ષ કરવાને જે

બીધ, કામડા, કુતરા, અને વર આદિ તળપી આવત તેને શીરીને

અટકાવી શકત ? સંમૃદ્ધિ જે છે તે તો હીંદોળાના હીંચકા સર-
ખી ચંચળ છે. ભોગ માત્ર પરિણામે દુઃખદાયક છે, અને
કાયા તો વિપત્તિનુંજ ઘર. દ્રવ્ય જે છે તે વિનાશરૂપ છે. આ
લોકમાત્ર શોકનીજ મૂર્તિ છે. અને સ્ત્રીજાતી તો અનર્થનુંજ
મૂળ છે. તોપણ અરેરે! એવા ભયંકર સંસારમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થ-
વાને મર્યા રહે છે પરંતુ આત્મસુખનો અનુભવ લેતા નથી.

સરસ્વતી—(મનને) હે પુત્ર ! આ વૈરાગ્ય તને મળવા આવ્યો છે
તેનો સત્કાર કર.

મન—હે પુત્ર ! તું ક્યાં છે ?

વૈરાગ્ય—(પાસે આવીને) અહો પિતાશુ ! હું આપને પ્રાણામ કરું છું.

મન—પુત્ર ! જન્મથીજ તું મારાથી છુટો પડેલો છે, માટે આવ મને
બેઠ. (વૈરાગ્ય તને બેઠે છે.) પુત્ર ! તને જોઈને મારો શોક માત્ર
શાન્ત થઈ ગયો.

વૈરાગ્ય—એમાં તે શોક શાનો ?

દંદ્રવિજય હંદ.

પક્ષિ તાણું જ્યમ ટોણુ વળી, જ્યમ ગંગાવિષે તરતાં તરમાનો,
આલવિષે જ્યમ વાદળને વળી વહાણુ ચઢેલ ઉતારે જતાંને;
તેહ તણો જ્યમ સાથ મળી, ક્ષણુવાર મહીં વિખરાઈ જવાનો,
તેમજ માતપિતા સુત સાથ ક્ષણિક તણો વળી શોકજ શાનો ?

મન—(આનંદ પામી, સરસ્વતીને) દેવિ ! જેમ પુત્ર કહે છે તેમજ છે.
તરણુ સ્ત્રીઓ, ભ્રમરોના ગુંજર થતાં વનો અને મોગરાના કુલની
સુગંધીયુક્ત મંદ મંદ વાયુ એ બધાવાનાં, જે પ્રથમ મોહ ઉત્પન્ન
કરતાં હતાં, તેજ, હવે વિવેકે, પ્રકટ થઈ અજ્ઞાન હરી લેવાથી
ઝાંઝવાંતા જળ જેવાં જણાય છે.

સરસ્વતી—જો ભાઈ, એમ છે, તોપણ ઘરખારીએ મુહૂર્તમાત્ર પાણુ
આશ્રમવગરના રહેવું નહી. માટે હવેથી નિવૃત્તિજ તારી
પત્ની છે.

મન—(લજ્જા પામીને) જેમ આપની આજ્ઞા.

સરસ્વતી—શમ, દમ અને સંતોષઆદિ તારા પુત્રો તેમજ યમ નિયમાદિક તારા પ્રધાનો તારો સેવામાં તત્પર રહેશે. કિંતુ તારા અનુગ્રહથી ઉપનિષદ્ રાણી સહવર્તમાન યુવરાજ સ્થાને બિરાજશે. અને આ મૈત્રી, પ્રીતિ, કરુણા અને મતિ એ ચાર યોગેને લગવતી વિષ્ણુભક્તિએ તને રાજી રાખવા મોકલી છે. માટે ભાવથી તેઓનું સન્માન કરજે.

મન—આપની સર્વ આજ્ઞાઓ હું માથે ચઢાવું છું

(આનંદથી દંડવત્ પ્રણામ કરે છે.)

સરસ્વતી—જો, આ યમ, નિયમ, આસન અને પ્રાણાયામ વગેરે છે તેઓઉપર આદરસહિત પ્રેમ રાખજે, અને તેઓની સાથે હળીમળીને રાજ્યાધિકાર ચલાવજે. તું જ્યારે સ્વસ્થપણું પામીશ ત્યારે જીવાત્મા પણ પોતાની પ્રકૃતિને (પરમાત્મા ભાવને) પામશે, કેમકે જીવ તો અવિકારી છે, પરંતુ જેમ એક સમુદ્રની અનેક લેહરોમાં એકજ સૂર્યનાં અનેક પ્રતિબિંબ દેખવામાં આવે છે તેમ આત્મા એક છતાં તારા સંગથી જન્મ મરણ અને જરાવડે જૂદા જણાઇને યુદ્ધિની વૃત્તિઓમાં અનેકરૂપે ભાસેછે! માટે હે પુત્ર, જો તું ગમે તેમ કરીને પણ પ્રથક્ પ્રથક્ વિષયોમાંથી બંધી વૃત્તિઓને ખેંચી લેઈએક નિવૃત્તિ સાથે છાનોમાનો બેસી રહીશ, તો પછી જેમ નિર્મળ કાચમાં યથાર્થ સૂર્યબિંબ દેખાય છે તેમ નિર્મળ યુદ્ધિની વૃત્તિમાં શુદ્ધ આનંદધન આદમસ્વરૂપ દેખાશે. ભલે ચાલો હવે સગાંસંબંધીને ઉદ્દકદાન દેવા સાર નદીઉપર જઈએ.

સર્વે—જેમ દેવીની આજ્ઞા. (એમ કહી સર્વે ગયાં.)

અંક ૬ રો.

પાત્રો.

- શાન્તિ.....અષ્ટાની પુત્રી.
 શ્રદ્ધા.....શાન્તિની માતા (સાચી આસ્થા.)
 પુરુષ.....આત્મા.
 ઉપનિષદ્.....વિવેકની પટરાણી.
 રાજા.....વિવેક.
 'નિદિધ્યાસન.....
 પ્રબોધોદય.....જ્ઞાનનો ઉદય.
 વિષ્ણુભક્તિ.....પ્રબોધોદયની સહાયક. (પ્રભુની ભક્તિ.)

સૂચના.

આ અંકમાં જીવનનુક્રિત થશે.

પ્રવેશ ૧ લો.

શાન્તિ અને શ્રદ્ધા

(શાન્તિ પ્રવેશ કરે છે.)

શાન્તિ—મહારાજા વિવેકે મને એવું કહ્યું છે કે “હું પુત્ર તને ખબર છે કે કાર્માદિ પુત્રો મુખ અને મહામોહ કોણે જાણે યાંચ સંતાઇ પેઢા છે તેથી હવે મનને શાન્તિ વળીને પૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થઈ છે, અને પાંચેય ક્લેશ સર્વ સ્થળેથી નાશ પામ્યા. એટલે જીવ હવે સઘળી તરફ પોતાના સ્વરૂપના જ્ઞાનનો પ્રસાર કરે છે. માટે તું રાણી ઉપનિષદને મનાવી ઝટપટ મારી પાસે તેડી લાવ.” માટે હું ઝટ જાઉં. (સામે નજર કરીને) ઓહો! માતાજી તો આનંદમાં ને આનંદમાં કાંઈ વિચાર કરતાં કરતાં અહીંજ આવે છે ને.”

શ્રદ્ધા—(આવે છે) અહો! ઘણે દિવસે રાંજકુલને આરોગ્ય જોઈને ખરેખાર આજ તો મારી આંખોમાં અમૃત ઝરે છે, જ્યાં દુષ્ટોને દંડ દેવાય છે, યમાદિકોનું પૂજન થાય છે, અને રાજના આશ્રિતો આધીન થઈને પ્રભુને ભજે છે.

શાંતિ—માડી! શું વિચાર કરે છે અને ક્યાં જાય છે?

શ્રદ્ધા—અહો! ઘણે દિવસે (ઇત્યાદિ ફરીને ઉપરનું વાક્ય કહે છે.)

શાંતિ—હવે મનઉપર સ્વામી જીવની વૃત્તિ કેવા પ્રકારની છે?

શ્રદ્ધા—ગર્દન મારવા કે પકડી કેદ કરવા સરખી. અર્થાત્ જેવી એક દુષ્ટઉપર હોય તેવી.

શાંતિ—શું ત્યારે આપોઆપ સ્વામીજ ચક્રવર્તીપણે રાજ્ય ચલાવશે?

શ્રદ્ધા—હા, એમજ. તે પોતાના સ્વરૂપને સમજવા લાગ્યા છે એટલે સ્વામી પોતેજ પ્રકાશમાન અને ચક્રવર્તી થશે.

શાંતિ—હવે માયાનીઉપર સ્વામીની કેવી કૃપાદષ્ટિ છે?

શ્રદ્ધા—અરે, કટાક્ષદષ્ટિ કેહેવી જોઈએ તેને બદલે તું વળી કૃપાદષ્ટિ શાની કહે છે? દેવ તો સારી રીતે માને છે કે, અનર્થ માત્રનું બીજજ એ માયા છે, માટે એને શિક્ષા કરવી.

શાંતિ—જ્યારે એમ છે ત્યારે રાજકુલની સ્થિતિ કેવી છે?

શ્રદ્ધા—નિત્યાનિત્ય વિચારણા પ્રિય છે, માત્ર વૈરાગ્ય એજ એક સાચો સગો છે, યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધી એઓનીજ સાચે મિત્રતા છે, શમ, દમ સરખા સહાય કરનારા છે, મૈત્રીઆદિ હુકમ ઉપાડી કામ કરનારી દાસી છે અને મુમુક્ષારૂપી સહચરી (સખી) છે. હવે તો મોહ, મમતા, સંકલ્પ, અને સંગઆદિ શત્રુઓ છે તેમનો આત્મજિજ્ઞાસાના બળથી નાશ કરવાનો છે.

શાંતિ—વાર, હવે ધર્મઉપર સ્વામીનો કેવો ભાવ છે?

શ્રદ્ધા—જ્યારથી વૈરાગ્યનો સમાગમ થયો છે ત્યારથી સ્વામીએ આ લોકનાં અને પરલોકનાં કૃણ બોગવવાની લિપ્સા મૂકીજ

દીધી છે; અને સ્વામી, જેમ નર્ક ફેળને આપનાર પાપથી ભય પામે છે, તેમજ છેવટ નાશ પામનાર પુણ્ય ફેળથી પણ ભય પામે છે, તેથી ફેળના સંબંધવગરનું કોઈપણ સુકૃત હોય એમ કોઈ પ્રકારે તે માનતા નથી. અને આત્મતત્ત્વમાં સ્વામીના એકાગ્ર ભાવ જોઈને એ ધર્મ પોતે પોતાની મેળેજ કૃત્યકૃત્યતા માની બેસી રહ્યો છે.

શાંતિ—હીક, પણ મહામોહ તે યોગવિદ્યાને લઈને જે સંતાઈ પેઠા છે તેની કાંઈ ખબર ?

શ્રદ્ધા—પુત્રિ ! રહ્યો મહામોહ એવી દુર્દશાને પામ્યો છે તોપણ એ મુવાએ સ્વામીને છળવા માટે મધુમતિવિદ્યાસહિત વિદ્યાને મોકલ્યાં હતાં. તે એવી મતલબથી કે જો સ્વામી તેમનામાં લપટાઈ જાય તો પછી વિવેકનો કે ઉપનિષદનો વિચાર પણ ન કરે.

શાંતિ—પછી ?

શ્રદ્ધા—પછી તેઓએ જઈને સ્વામીને એવી રીતે ઇંદ્રજાલવિદ્યા દેખાડી કે, એ સો યોજન દૂરથી સાદ સાંભળે છે, ન સાંભળેલાં એવાં પુરાણ અને ભારતકથા તેમજ વાણીના વિકારરૂપ તર્કાદિક તેને આવડી જાય છે, પોતે પોતાની ઇચ્છાવડે કરીને શુદ્ધ વાક્યોવાળાં કાવ્ય અને શાસ્ત્રો રચે છે, લોકલોકમાં ફરી વળે છે અને મેરૂપર્વતની પ્રકાશિત રત્નસ્થળીને જીવે છે. વળી મધુમતિવિદ્યા સ્વામીને કલિપત ભૂમિઉપર લઈ ગઈ એટલે તે સ્થાનોમાં રહેનારી દેવસ્ત્રિયો સ્વામીને લલચાવવા અને કેહેવા લાગી કે, અહો ! અહીં ખીરાન્તે. આંહી જન્મમરણ નથી. કોઈ પણ રીતે હરકત ન પડે એવો આ સુંદર દેશ છે. નાનાપ્રકારના હાવભાવ કરવામાં કુશળ, સુશોભિત વસ્ત્ર અને અલંકાર સજ્જ સુંદરતા દેખાડવામાં ચતુર અને પ્રીતિથી ભરપૂર એવી આ વિદ્યાધરીઓ માંગલિક પદાર્થો હાથમાં લઈને આપની પાસે હાજર થઈ છે, માટે આવો પધારો. અહીં જે સુવર્ણની રેતી સંયુક્ત પૃથ્વીવાળી નદિયો, પુષ્પનિતંબ અને ભરેલા સાથળવાળી

તથા કમળના સરખાં મુખવાળી સ્ત્રિયો, અને મરકત મણિના જેવી કોમળ વનની પંડિતચે છે એ બધાં તમારા પુણ્યપ્રતાપે જીતેલા ભોગ છે, માટે તે સુખેથી ભોગવો.

શાંતિ—તે પછી ?

શ્રદ્ધા—એવા ઊંલ સાંભળી પછી માયા ઊંલી કે એ ઘણી સારી વાત કહે છે, મન પણ ચાલતે ગાડે ચડી એકું અને સંકલ્પ પણ એજ બાબતનાં વખાણ કરવા મંડી ગયો; એટલે સ્વામી તો જાણે એ વાત અંગીકાર કરવાની અણીઉપર આન્યા હોય એમ થઈ પડ્યું.

શાંતિ—(ખેદ પામીને) ત્યારે શું સ્વામી પાછા એજ સંસારની જાળમાં સપડાયા ?

શ્રદ્ધા—તારે, ના.

શાંતિ—ત્યારે ?

શ્રદ્ધા—પછી સુનર્ક જે પાસેજ હતા તેણે એ બધાં તરફ લાલચોળ આંખો કરી નજર ફેરવી અને સ્વામીને કહ્યું કે, હે સ્વામી ! આ પ્રમાણે વિષયરૂપ માંસને ઇચ્છનારા આ ઠગારાઓ વળી પાછા આપને આગળની પેઠે ઈનાએજ વિષયરૂપ ધગધગતા અંગારામાં હોમે છે, તે શું આપના સમજવામાં નથી આવતું ? હે તાત ! ભવસાગર તરવા માટે આપે હમાણાંજ ચોગરૂપી વહાણ ગ્રહણ કર્યું છે તેને મદવડે તજ દેઈને હવે અંગારાની નદીમાં પાછા પડવાને કાં ઇચ્છા કરો છો ?

શાંતિ—પછી શું થયું ?

શ્રદ્ધા—પછી, તર્કનાં એ વચનો સાંભળી, ‘તમને છેટેથીજ નવ ગજના નમસ્કાર છે, વિષયો !’ એમ કહી સ્વામીએ મધુમતીને ધિકારી કાઢી.

શાંતિ—વાહરેવાહ, ઠીક થયું. પણ હવે તમે ક્યાં પધારો છો ?

શ્રદ્ધા—સ્વામીએ મને કહ્યું છે કે ‘હું વિવેકને મળવા ઇચ્છું છું માટે ઉતાવળી જા.’ તે સારું મહારાજ પાસે જાઉં છું.

શાંતિ—મને પણ મહારાજાએ ઉપનિષદ્ રાણીને તોડી લઈ આવવાની આજ્ઞા કરી છે માટે આલો આપણે સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે કરીએ. (બંને જાણુ જાય છે).

પ્રવેશ ૨ જો.

પુરુષ, ઉપનિષદ્ અને શાંતિ.

પુરુષ—(પ્રવેશ કરી વિચારીને આનંદથી) અહા ! દેવી વિષ્ણુ-ભક્તિનું મહાત્મ્ય કેવું છે ? જેના પ્રતાપથી હું અવિદ્યામય પાંચે કલેશરૂપ મોટા તરંગો તરી ગયો, મમતારૂપી ભમરીઓ (ધુમરીઓ) હઠાવી દીધી, મિત્ર, સ્ત્રી અને સગાંસંબંધીરૂપ મગરમચ્છની ચોટમાં સપડાવાનો ભય પણ જતો રહ્યો, ક્રોધરૂપી વડવાનળને મારી હઠાવ્યો, નૃણારૂપી લતાનાં ગુંથાયેલ જાળાને ફેદી નાંખ્યું અને હવે લગભગ સંસારસાગર પાર કરી કીનારા સમીપ આવી પહોંચ્યો છું.

(ઐતલામાં ઉપનિષદ્ અને શાંતિ પ્રવેશ કરે છે.)

ઉપનિષદ્—સખિ ! જેણે મને પરસ્ત્રીની પેઠે એકલી કાઢી મેલી હતી તેવા નિર્દય સ્વામીનું મુખ મારાથી શે જેવાશે ?

શાંતિ—દેવિ ! આવી વિપત્તિમાં પડેલા સ્વામીની શું તમે નિદા કરો છો ?

ઉપનિષદ્—મારે માથે જે વિકટકાં વીત્યાં છે તેવાં તે જ્યાં નથી એટલે તું આમ ઊભો છે. મારાં દુર્ભાગ્યવડે મને વિવેકે અજાણી કરી તથી દુષ્ટ યુદ્ધિના પાપીઓએ તત્કાળ મને દાસી કરવાની ઇચ્છા કરી અને મારાં હાથનાં કાંકણના મણિયોનો ભાગીને ભૂંડો કરી નાંખ્યો તથા માથાનો મણિ લઈ લેવા મારા કુશ તાણ્યાથી મારો અંખોડો પણ તોડી નાંખ્યો.

શાંતિ—એ બધાં મુવા મહામોહનાં કારસ્તાન છે. એમાં મહારાજાનો કશો વાંક નથી. એ મહામોહે કામાદિકની મારફતે મનને શીખવાને તમારો અને વિવેકનો વિચોગ પડાવ્યો; પણ કલીન

સ્ત્રિયોનો સ્વાભાવિક ધર્મ એજ છે કે વિપત્તિમાં પડેલા સ્વામીના સમય જોવો. માટે ચાલો, મુખ દેખાડી મીઠી મીઠી વાણીથી મહારાજને રાજ કરો. હવે શત્રુઓ માર્યા ગયા અને તમારા મનના મનોરથ પૂરા થયા.

ઉપનિષદ્—સખિ ! મને આંહી આવતી વખતે એન ગીતાએ કાનમાં કહ્યું છે કે, ‘પતિ અને પુરુષ તને જે જે કાંઈ પુછે ગાછે તેના જવાબ આપી તેને રાજ કરજે, એમાંથી પ્રવોધની ઉત્પત્તિ થશે.’ હવે મોટાના મુખ આગળ શરમ મૂકીને મારાથી શી રીતે બોલી શકાશે.

શાંતિ—દેવિ ! ભગવતી ગીતાએ જે કહ્યું છે એ બાબતમાં વિચાર કરવોજ ન જોઈએ. ભગવતી વિષ્ણુભક્તિએ તમારા સ્વામીને અને પુરુષને પણ એજ વાત કહી છે માટે ચાલો તમોને તમારું મુખ દેખાડી માન આપો.

ઉપનિષદ્—સારું એન, જેમ તું કહે તેમ. (ભય છે).

પ્રવેશ ૩ જો.

રાજા વિવેક, શ્રદ્ધા અને પુરુષ.

(રાજા વિવેક અને શ્રદ્ધા પ્રવેશ કરે છે.)

રાજા—હે શ્રદ્ધા ! પ્રાણપ્યારી ઉપનિષદ્ને શાંતિ શોધી કાઢશે ખરી ?

શ્રદ્ધા—મહારાજ ! શાંતિ એ વાતની માહિતી મેળવીને ગઈ છે તો કેમ નહિ શોધી કાઢે ?

રાજા—કેમ વાર, કેવા પ્રકારે માહિતી મેળવીને ગઈ છે ?

શ્રદ્ધા—મહારાજ ! દેવી વિષ્ણુભક્તિએ પેહેલાંથીજ કહેલું છે કે, ‘ઉપનિષદ્ તર્કવિધાની બીકે મંદરાચળ નામે પર્વતમાં વિષ્ણુનું મંદિર છે ત્યાં ગીતાદેવી બેળાં ભળી રહેલ છે.’

રાજા—વળી એને તર્કવિધાનો ભય કેવો ?

શ્રદ્ધા—મહારાજ ! એ ભયની વાત એ પોતેજ કરશે. આપ

પધારો. આ સ્વામી (પુરુષ) આપના પધારવાની વાટ જોઈ
એકાંતે જોશી રહ્યા છે.

રાજા—સ્વામિ ! હું આપને અભિવંદન કરું છું.

પુરુષ—ભાઈ ! આ ચાલતા કમથી વિરજ આચાર છે. કમકે
તમે જ્ઞાનવૃક્ષ છે એટલે અમને ઉપદેશ આપવાને લીધે તમેજ
અમારા પિતૃભાવને પામ્યા છે. પૂર્વે દેવો પણ ધર્મનેા માર્ગ
ચૂકી ગયા હતા ત્યારે તે બાબત પોતાના પુત્રોને પુછી હતી અને
તે પુત્રોએ તે જ્ઞાન તેઓને સમજાવતાં ‘હું પુત્રો ! સાંભળો’
એમ કહ્યું હતું. માટે તમારે પણ અમારા સંબંધમાં પિતૃભાવે
વર્તવું એજ ધર્મ છે.

(શાંતિ તથા ઉપનિષદ આવે છે.)

શાંતિ—દેવિ ! પુરુષ તો આ અહીં મહારાજ વિવેક સાથે એકાં-
તમાં જોડા છે. તમે તેની પાસે પધારો.

ઉપનિષદ—(પાસે જાય છે.)

શાંતિ—સ્વામિ ! આ ઉપનિષદ દેવી આપને નમન કરવા આવ્યાં છે.

પુરુષ—નહિ, નહિ. ઉપનિષદ તો અમારે નમન કરવા ચોગ્ય છે.
કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સંબંધે કરીને એ અમારાં મા-
તૃશ્રી થાય. તેમાં પણ અનુગ્રહ કરવાની વિધિનેવિષે માતામાં
અને આ ઉપનિષદમાં ભેદ છે. માતા તો દૃઢ બંધનમાં
નાખે છે અને આ ઉપનિષદ તો બંધનને તોડી નાખે છે. માટે
માતૃશ્રી કરતાં પણ તે અધિક છે.

ઉપનિષદ—(વિવેકને જોઈ નમસ્કાર કરી વેગળે જોશે છે.)

પુરુષ—માણ ! કહે, આટલા દિવસ ક્યાં કાઢ્યા ?

ઉપનિષદ—સુનાંસટ દેવાલયોમાં, મઠોમાં, અને ચોવટાઓમાં વા-
ચાળ અને મૂર્ખ માણસોના સમાગમનેવિષે જ્યાં ત્યાં કરીને
આટલા દિવસ કાઢ્યા.

પુરુષ—વાર તો લોકો તમારું કાંઈ તાત્પર્ય સમજે છે?

ઉપનિષદ—ના, ના, હલકા એ તો દ્રવીડદેશની સ્ત્રીઓએ ઉચ્ચાર

કરેલી વાણીના અર્થપ્રમાણે મારાં વચ્ચનોનો પણ વગર વિચાર્યે પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ અમળો અર્થ ઠોકી બેસારતા અને માત્ર પારકું ધન ધૂતી લેવા સારજ તેઓ મારાવિષે વિચારતા હતા.

પુરુષ—પછી ?

ઉપનિષદ્—પછી મેં એક સમયે માર્ગમાં યજ્ઞવિદ્યાને જોઈ. તેની સાથે મૃગચર્મ, ગાહુપત્યાદિ અગ્નિચો, ઘી, સમીધ, અને શરવા આદિ પાત્રો તથા દરી પૂર્ણમાસ પ્રથુબંધ અને અગ્નિષ્ટોમાદિ ચરો હતા, અને કર્મકાંડ તેને માર્ગ દેખાડતું હતું.

પુરુષ—પછી ?

ઉપનિષદ્—પછી મેં ધાતું કે પુસ્તકોનાં જથ્થાવાળી આ બાઈ મીરં મહાત્મ્ય સમજી શકશે, માટે ચાલ એનીજ પાસે રહીને કેટલાક દિવસ કાઢું.

પુરુષ—પછી ?

ઉપનિષદ્—પછી હું તેની પાસે ગઈ એટલે એણે બિચારીયે મને કહ્યું કે, હે કલ્યાણિ, તારી કેવી ઇચ્છા છે? મેં કહ્યું કે મોટી બાઈ હું અનાથ છું અને તમારી પાસે નિવાસ કરવાની મારી ઇચ્છા છે.

પુરુષ—પછી કેમ થયું ?

ઉપનિષદ્—પછી તેણે મને પુછ્યું કે, તું શું કામ કરે છે અને તારું શું કામ છે ?

પુરુષ—પછી ?

ઉપનિષદ્—તે પછી મેં કહ્યું કે, આ જમત્ જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે જેનેવિષે તે રહેલું છે, જેનેવિષે તે અંતે ફરીને લય થાય છે, જેના પ્રકાશથી જગત્ ભાસે છે, જેનું તેજ સ્વભાવેજ સુખરૂપ ને સ્વયં-પ્રકાશ છે, જે વિકારરહિત અવિનાશી ને ક્રિયારહિત છે, અને પુણ્યાત્મા પુરૂષો બેદને નિરાકરાણ કરી (મટાડી) સંસાર મટવા સાથે જેને પ્રાપ્ત થાય છે, તેઆદિ પુરૂષ પરમેશ્વરને હું નિરૂપણ કરુંછું. આમ કહી રહ્યા પછી યજ્ઞવિદ્યાએ કહ્યું કે, અકર્તા એવો આત્મા ઇશ્વર કેમ થાય ? અર્થાત્ ન થાય. અને ક્રિયા જે

કર્મ છે તેજ સંસારનાં બંધનને નિવૃત્ત કરે છે, બ્રહ્માકાર બુદ્ધિ છે તે સંસારને નિવૃત્ત કરતી નથી. માટે સંસારને નિવૃત્ત કરવાવાળાં કર્મોને કરતાં સાવધાન ચિત્તવાળો પુરૂષ સો વર્ષ સુધી જીવવાની ઇચ્છા કરે. અર્થાત્ એમ કે જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી સાવધાન પુરૂષે કર્મો કર્યા કરવાં. એટલા વાસ્તે તુંને મારે આંહી રાખવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી, તોપણ જો આત્માને કર્તાભોક્તા કહેતી હો તો થોડો કાળ આંહી રહેવાની ઇચ્છા કર. એમાં શું દોષ છે?

રાજા—(હસતાં હસતાં) અહો, ધૂમાડા૩પી અંધારાથી મલિન દષ્ટિ-વાળી યજ્ઞવિદ્યાનું કેવું દુર્બુદ્ધિપણું! કે જે દુર્બુદ્ધિપણાના તર્કો-વડે મોહ પામી ગઈ છે. જેમ લોહું સ્વભાવે કરીને તો અચળ અને અચેતન છે, પણ ચમકપાણના સંબંધથી ચલાયમાન થાય છે. એમ જગત્ના સાક્ષી એવા ઇશ્વરની દષ્ટિમાત્રથી પ્રેરાયેલી માયા જગત્ને રચે છે. એ ઇશ્વરમાં ઇશ્વરપણું એજ જાણવું. માટે અજ્ઞાને કરીને જે અંધ હોય તેનીજ એવી દષ્ટિ છે. કેમકે અજ્ઞાનથી થયેલા સંસારને કર્મે કરીને નિવૃત્ત થાય છે એમ નિરૂપણ કરનારી યજ્ઞવિદ્યા અંધારાચે કરીને અંધા૩ મટાડવા જેવું કામ કરે છે. અજ્ઞાનરૂપ તથા સ્વભાવે કરીને વિનાશી એવાં જે સાત બુવન તેને, પરમાત્મા જે પોતાના પ્રકાશે કરીને પ્રકાશ કરે છે એવા સ્વયંપ્રકાશી જગત્ના સાક્ષી પરમેશ્વરને એળખીને મૃત્યુરહિત પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. તેવિના સંસારથી મોક્ષ થવાના કારણરૂપ બીજો માર્ગ નથી.

પુરુષ—પછી, પછી?

વપનિષદ—તે પછી યજ્ઞવિદ્યાએ વિચારીને કહ્યું કે, હે સખિ! તારા સહવાસથી, દુર્બુદ્ધિચે કરીને ગ્રસ્ત થયેલા અમારા શિષ્યો કર્મ-ની અંદર શિથિલ આદરવાળા થાય (અર્થાત્ તું જો અમારા શિ-ષ્યોની પાસે રહે તો તારા સંબંધે કરીને કર્મમાંથી આદર મટી જાય.) માટે કૃપા કરી તું તારે ગમે ત્યાં જા.

પુરુષ—તે પછી, તે પછી?

ઉપનિષદ—તે પછી મેં કહ્યું કે, આ જગત્ જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, જેનેવિષે તે રહેલું છે, જેનેવિષે તે અંતે ફરીને લય થાય છે, જેના પ્રકાશથી જગત્ ભાસે છે, જેનું તેજ સ્વભાવેજ સુખરૂપ ને સ્વયંપ્રકાશ છે, જે વિકારરહિત અવિનાશી ને ક્રિયારહિત છે, અને પુણ્યાત્મા પુરૂષો બેદને નિરાકરણ કરી (મટાડી) સંસાર મટવાસારે જેને પ્રાપ્ત થાય છે, તે આદિ પુરૂષ પરમેશ્વરને હું નિરૂપણ કરું છું. આમ કહી રહ્યા પછી યજ્ઞવિદ્યાએ કહ્યું કે, ‘અકર્તા એવો આત્મા ઇશ્વર કેમ થાય? અર્થાત્ ન થાય. અને ક્રિયા જે કર્મ છે તેજ સંસારના બંધનને નિવૃત્ત કરે છે, બ્રહ્માકાર બુદ્ધિ છે તે સંસારને નિવૃત્ત કરતી નથી. માટે સંસારને નિવૃત્ત કરવાવાળાં કર્મોને કરતાં સાવધાન ચિત્તવાળો પુરૂષ સો વર્ષ સુધી જીવવાની ઇચ્છા કરે. (અર્થાત્ એમ કે જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી સાવધાન પુરૂષે કર્મો કર્યા કરવાં.) એટલા વાસ્તે તુને મારે અહીં રાખવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી, તોપણ જો આત્માને કર્તાભોક્તા કહેતી હો, તો થોડો કાળ અહીં રહેવાની ઇચ્છા કર. એમાં શું દોષ છે?

રાજા—(હસતાં હસતાં) અહો ધૂમાડારૂપી અંધારાથી મલિન દષ્ટિ-વાળી યજ્ઞવિદ્યાનું કેવું દુર્બુદ્ધિપાણું ! કે જે દુર્બુદ્ધિપાણનાં તર્કો-વડે મોહ પામી ગઈ છે. જેમ લોકો સ્વભાવે કરીને તો અચળ અને અચેતન છે, પણ ચમકપાણના સંબંધથી ચલાયમાન થાય છે, એમ જગત્ના સાક્ષી એવા ઇશ્વરની દષ્ટિમાત્રથી પ્રેરાયેલી માયા જગત્ને રચે છે. અર્થાત્ એજ ઇશ્વરનું ઇશ્વર-પાણું. માટે અજ્ઞાને કરીને જે અંધ હોય તેનીજ એવી દષ્ટિ છે, કેમકે અજ્ઞાનથી થયેલા સંસારને કર્મો કરીને નિવૃત્ત થાય છે એમ નિરૂપણ કરનારી યજ્ઞવિદ્યા અંધારાએ અંધારૂં મટાડવાની ઇચ્છા કરે છે. સ્વભાવેકરીને નાશવાળાં અને અજ્ઞાનરૂપ એવા સાત ભૂવનને જે પરમાત્મા પોતાના પ્રકાશવડે પ્રકાશ કરે છે, એવા

સ્વયંપ્રકાશ જગત્ના સાક્ષી પરમેશ્વરને ઓળખીને વિદ્વાન્ પુરૂષ તે મૃત્યુરહિત પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે, નેવિના સંસારથી મોક્ષ થવાનાં કારણરૂપ બીજો માર્ગ નથી.

પુરુષ—ત્યાર પછી?

ઉપનિષદ્—તે પછી યજ્ઞવિદ્યાએ વિચારીને કહ્યું, કે સખિ ! તારા સહુવાસથી દુર્બુદ્ધિએ કરીને ગ્રસ્ત થયેલા શિષ્યો કર્મમાં શિથિલ આદરવાળા થાય (અર્થાત્ તું જો અમારા શિષ્યો પાસે રહે તો તારાસંબંધે કરીને કર્મમાંથી આદર મટી જાય.) માટે કૃપા કરીને તું તારે ગમે ત્યાં જા.

પુરુષ—તે પછી?

ઉપનિષદ્—તે પછી યજ્ઞવિદ્યાને મેલીને હું આગળ ચાલી.

પુરુષ—પછી?

ઉપનિષદ્—તે પછી કર્મકાંડની સાથે રહેતારી મિમાંસાને મેં જોઈ, કે જે મિમાંસા કર્મના ફળોમાં બેઠે હોવાથી જ્યોતિષ્ટોમાદિ કર્મોમાં બેઠેને નિરૂપણ કરીને પ્રયાજ, અનુયાજ, ઇત્યાદિ, ઉપ-દેશ અને અતિદેશવાળાં તથા તરત સહાય કરે એવાં ઉપદેશ-વાળાં વિચિત્ર પ્રકારનાં અંગોએ કરીને અને શ્રુત્યાદિ છ પ્રમાણોએ કરીને સંયુક્ત હતી.

પુરુષ—પછી?

ઉપનિષદ્—પછી જેમ યજ્ઞવિદ્યા પાસે આશ્રય માગ્યો હતો તેમજ તેની પાસે પણ માગ્યો, ત્યારે તણે પણ મને કહ્યું કે, ‘હે ભદ્રે! તારું કામ શું છે?’ મેં તેને જે યજ્ઞવિદ્યાને કહ્યું હતું તેજ કર્મ કહ્યું. (એમ કહી આ જગત્ જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, ઇત્યાદિ પ્રથમ કહેલું ફરીને કહી જાય છે.)

પુરુષ—પછી?

ઉપનિષદ્—ત્યાર પછી મિમાંસાએ પોતાની પાસે ઉભેલાઓનાં મોઢા સામું જોઈને કહ્યું કે, ‘સ્વર્ગસુખાદિરૂપ લોકાંતરનાં ફળને ભોગવવા યોગ્ય એવો જે પુરૂષ, તેનાં પ્રતિપાદનપણમાં આ

ઉપનિષદનું આપણને પ્રચોજન છે, માટે કર્મમાં જોડાયેલી ઉપ-
નિષદને રાખો. આ વાતને મિમાંસાના શિષ્યોમાહેના એક
શિષ્યે પુષ્ટિ આપી. પણ પ્રસિદ્ધ પ્રતિષ્ઠાવાળા, મિમાંસાના
હૃદયનાં તાત્પર્યને જાણનારા બીજા શિષ્ય ભટ્ટાચાર્ય જોડ્યા કે
'હે દેવિ! આ ઉપનિષદ્ કર્મવાન્ પુરૂષ જીવ છે એમ પ્રતિપાદન
નથી કરતી, પણ અકર્તા, અભોક્તા, અને ઇશ્વરરૂપ તેને પ્રતિ-
પાદન કરે છે, ને ઇશ્વરને કર્મમાં જોડાએલો કહેવો એ વાત યોગ્ય
નથી.' ત્યાર પછી બીજા શિષ્ય જોડ્યો કે 'શું લોકપ્રસિદ્ધ એવા
જીવથી જુદો કોઈ બીજો ઇશ્વર છે?' ત્યારે કુમારિલ ભટ્ટાચાર્યે
હસીને ફરીથી ઉત્તર આપ્યો કે 'હા ઇશ્વર છે, સાંભળ.

એક ઇશ્વર છે તે જગતનાં કર્મોને જીવે છે અને બીજા જે જીવ
છે તે મોહે કરીને અંધ બુદ્ધિવાળો છે; એક જીવ છે તે કર્મનાં ફળ
(પુત્ર પશુઆદિ) ને ઇચ્છે છે અને બીજા ઇશ્વર છે તે જીવોને કર્મ-
નાં ફળ આપે છે; એક જીવ છે તેને કર્મ (જોડાયામાદિ)માં આજ્ઞા
કરેલી છે અને ઇશ્વર છે તે દેહધારિયાનો શિક્ષક છે; એ રીતે
જીવથી અતિ વિલક્ષણ એવો સંગરહિત અને પરિપૂર્ણ જે ઇશ્વર,
તે ક્રિયાનેવિષે કર્તા છે એમ કેમ સંભાવના થાય! નજ થાય.

રાજા—(રાજ થઈને) હે ભટ્ટપ્રમુદ! હે આયુષ્માન્! તમે સારી
બુદ્ધિવાળા છો. એક આ શરીરરૂપ વૃક્ષમાં જીવ અને ઇશ્વરરૂપ
અવિનાશી જ્ઞાનવાળા બે પક્ષિયો છે, અને તે સાથે વસનારા
અને પરસ્પર સખારૂપ છે. તે બેમાં એક જીવ છે તે કર્મનું
પરિપકવ ફળ ભોગવે છે અને બીજો ઇશ્વર છે. તે, તે ન ભોગ-
વતાં સાક્ષીરૂપે કરીને જીવે છે.

પુરુષ—તે પછી ?

ઉપનિષદ્—તે પછી હું મિમાંસાની રજ લઈને ત્યાંથી ચાલી.

પુરુષ—(ઉપનિષદને) તે પછી ?

ઉપનિષદ્—તે પછી ઘણા શિષ્યોએ સેવેલી તર્કવિદ્યાઓને મેં જોઈ.
તેમાં પતંજલિયે નિર્માણ કરેલી વિદ્યા, તે આત્માને કુલેશકર્મા-

દિથી અકર્તી અને અબોહતા પ્રતિપાદન કરતી હતી, બીજી ગૌતમે રચેલી ન્યાયવિદ્યા, તે પંચાવયવ અનુમાને કરીને, છળે કરીને, અને તર્કે કરીને, જલપ વિતંડા ને વાદનો વિસ્તાર કરતી હતી; અને બીજી સાંખ્યમતવાળાએ નિર્માણ કરેલી વિદ્યા, જગત્ના કારણરૂપ પ્રકૃતિને જુદી કરીને આત્માના બેદને નિરૂપણ કરતી અને મહત્ત્વ અહંકારઆદિ જે સૃષ્ટિના ક્રમ છે, તેણે કરીને પચીશ તત્વોની ગણના કરવામાં પરાયણ હતી.

પુરુષ—તે પછી?

ઉપનિષદ્—હું પ્રથમની પ્રમાણેજ તે વિદ્યાપાસે ગઈ ત્યારે તે • ત્રણેયે મને પુછ્યું કે ‘તારું શું કામ છે?’ ત્યારે મેં પ્રથમ કહ્યું હતું તેજ મારું કામ કહ્યું. (જેમાંથી જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે ઇત્યાદિ) તે પછી એ ત્રણેય વિદ્યાઓ સ્પષ્ટ ઉપહાસસહિત બોલી, તેમાં પહેલીએ કહ્યું કે ‘અરે વાચાળ! અચોગ્ય બોલનારી! ચાર પ્રકારનાં પરમાણું થકી આ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે ઉપાદાનકારણ છે, અને ઇશ્વર તો કુંભારની પેઠે નિમિત્તકારણ છે; બીજી વિદ્યા હતી તેણે ક્રોધ કરીને કહ્યું કે ‘અરે પાપણિ! ઇશ્વરને જગત્નું ઉપાદાનકારણ કહિયે તો ઇશ્વરમાં વિકાર પ્રાપ્ત થાય અને તેથી નાશ ધર્મવાળો તે થાય, માટે ઇશ્વરને તું એવી રીતે કેમ પ્રતિપાદન કરે છે?’ સાંખ્યવિદ્યાએ એમ કહ્યું કે ‘પ્રકૃતિથીજ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે, પુરુષ તો કમળનાં પાનની પેઠે નિર્લેપ રહ્યા છે.’

રાજા—અહો, તર્કવિદ્યાની દુર્બુદ્ધિ તો જુઓ! તે એટલું પણ નથી જાણતી કે જેટલા જાણવામાં આવે એટલા પદાર્થો છે, તે સઘળા ઘટાદિની પેઠે કાર્ય છે, માટે પરમાણું અને પ્રધાન (માયા) તેનું ઉપાદાનકારણ આત્મા છે એમ અંગિકાર કરવું જોઈએ. (તે કહી દેખાડે છે) જેમ જળમાં ચંદ્રમા, આકાશમાં ગંધર્વનગર, હીપમાં રૂપું, પુષ્પની માળામાં સર્પ, અને જે સ્વપ્ન તથા ઇંદ્રજાળ, એ સર્વ અસત્ય લાસે છે, તેમ સ્વયંપ્રકાશ

આત્મારૂપ હરિના અજ્ઞાને કરીને ઉત્પત્તિને નાશવાળું એવું
આ અસત્ય દૃશ્યકર્તૃ જગત્-ભાસે છે અને તે મિથ્યા ભાસતું
એવું જગત્ તત્ત્વજ્ઞાન થયાથીજ નિવૃત્ત થાય છે. પરબ્રહ્મમાં
વિકારની શંકા કરવી તે તો કોઈ પામર સ્ત્રીના ખોટા વિકલ્પો
સરખી છે. કેમકે જે શાંતરૂપ, જ્યોતિરૂપ, ઉદય અને અસ્તર-
હિત, નિરંતર પ્રકાશરૂપ, કળા અવયવોરહિત, અને નિર્મળ એવું
પરમાત્મસ્વરૂપ છે, તે જગત્ની ઉત્પત્તિયે કરીને વિકારને કેમ
પ્રાપ્ત થાય? (ન થાય.) નીલાં કમળનાં પાદડાં સરખી કાંતિવાળાં
વાદળાંની પંકિતથી શું આકાશ વિકાર પામે છે? (નથીજ પામતું.)

પુરુષ—બુદ્ધિવાનનો આ વિચાર છે તે મારા મનને ઘણો આનંદ
આપે છે. (ઉપનિષદને) તે પછી?

ઉપનિષદ—ત્યાર પછી તે બધી વિદ્યાઓએ મને કહ્યું, કે ‘અહો!
જગત્નો લય કરીને મુક્તિ ક્રેહેવાવાળી આ ઉપનિષદ, નાસ્તિક
માર્ગમાં પ્રાપ્ત થયેલ છે. માટે એને બાંધો પકડો,’ એમ કહી
ક્રોધ કરીને તે વિદ્યાઓ મને બાંધવાને દાડી.

પુરુષ—(ત્રાસ પામતો) તે પછી?

ઉપનિષદ—તે પછી અતિ ઉતાવળે હું ત્યાંથી પાછી ફરીને દંડકાર-
ણ્યમાં જતી રહી, ત્યાંથી મંદરાચળ પર્વતની પાસે આવેલા
મધુસુદનના મંદિરની નજીકમાં મારાં હાથનાં કંકણ હતાં તે
નંદાયાં. (ઇત્યાદિ આગળની પેઠે કંઈ દેખાડે છે.)

પુરુષ—તે પછી?

ઉપનિષદ—તે પછી તો તે દેવમંદિરમાંથી કુટલાક પુરૂષો હાથમાં
ગદા લેઈને નીકળી પડ્યા તેમણે તે તર્કવિદ્યાઓને જરા દયા ન
રાખતાં મરવાજ માંડી, તેથી તે સઘળી દિશાઓમાં નાશી ગઈ.

રાજા—(ઘણો રાજ થઈને) તમને અતિ કમણ કરનારને વિશ્વસાક્ષી
ભગવાન્ ક્ષમા ન કરે.

પુરુષ—તે પછી?

ઉપનિષદ—મોતીની માળા તુટી ગઈ, અંગઉપરનું વસ્ત્ર ખેંચ-

વાથી પછી ગયું તે ઉપાડો ગયા, એવી સ્થિતિમાં હું બીહીતી બીહીતી પગનાં નૂપુર નીકળી ન્પડતાં હતાં એમ ગીતાના આશ્રમમાં પોત્તી ગઈ. ત્યાં મને આવતી જોઈને ગીતાએ આશ્ચર્યસંહિત 'હે માતા! હે માતા!' એમ કહી મળીને મને આદરથી ઁસારી. ત્યાર પછી મારા બધા સમાચાર જાણી લઈને તેણે કહ્યું કે 'હે માતા! એવિષે હવે તારે ઁદ ન કરવો. આસુરીપ્રુદ્ધિના જે તુંને અપ્રમાણ કરાવી પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ વિચારશે, તેને ઇશ્વર પોતાની મેળેજ શીક્ષા કરશે. અને તેવાંઓને માટે લગવાને કહ્યું છે કે 'દેવી, દૂર અને મનુષ્યોમાં અધમ એવા પાપી પ્રાણિઓને સંસારનેવિષે આસુરી ચોંતીમાં નિરંતર નાખું છું.'

(આ વાત સાંભળીને)

પુરુષ—(આશ્ચર્યસંહિત) હે દેવિ! તારા અનુગ્રહથી હું જાણવાને ઇચ્છા કરું છું કે એ કયો ઇશ્વર?

ઉપનિષદ્—(ક્રોધથી જોઈને) આંધળાની પેઠે પોતાના આત્માને ન જાણતો હોય તેને ઉત્તર કોણ આપે?

પુરુષ—(રાજ થઈને) ત્યારે શું હુંજ આત્મા પરમેશ્વર છું?

ઉપનિષદ્—એમજ છે, જો,—સનાતન પરમાત્મા તારાથી જુદા નથી અને પુરૂષોત્તમ પરમેશ્વરથી તું જુદા નથી, જેમ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ જળના બેદ કરીને ઁ પ્રકારનું દેખાય છે, તેમ તમે માયાએ કરીને જુદા જણાઓ છો.

પુરુષ—(વિવેકને) હે લગવાનું! આ ઉપનિષદ્ કહેલો અર્થ મારાથી નિઃસંદેહપણે સમજતો નથી. કેમકે શરીરમાં પરિછિત્ત રહેલો, બેદપ્રુદ્ધિવાળો, અને જરામણરૂપ જેમાં ધર્મ છે, એવો હું તેને આ ઉપનિષદ્દેવી સમિચ્છાનંદ પ્રજ્ઞરૂપ કહે છે, એમાં મને સંશય જણાય છે.

રાજા—(પુરૂષને)તત્ત્વ અને ત્વંત્વનો યથાર્થ અર્થ જાણ્યાવિના આત્મા અને પ્રજ્ઞની એકતારૂપ જે વાક્યાર્થ, તે બરાબર સમજવામાં આવતો નથી. માટે આપે કહ્યું છે તે ખરું છે.

પુરુષ—તે વાક્યાર્થનો ઔઘ થવાસાર તમેજ મને ઉપાય બતાવો.
 રાજા—અહંકાર હું નથી એમ મનસહુવર્તમાન રિવેચન કરીને
 જેટલાં તત્ત્વ છે, તેટલાં બધાનો લય કર્યેથી તથા તત્ત્વદ ઇશ્વરનો
 અર્થ જાણીને અને ત્વંપદ એવો જીવ, તેનો યથાર્થ અર્થ જાણીને,
 અને તે પછી તત્ત્વમસિ મહાવાક્યના અર્થને સાંભળ્યેથી સંસારના
 કારણરૂપ અજ્ઞાન જેમાંથી નિવૃત્ત થયું છે, એવું તે સ્વયંપ્રકાશ
 જ્યોતિ, શાંત, અનંત, સદા આનંદરૂપ, મનમાં પ્રવેશ કરે છે.
 પુરુષ—(આનંદવાન થઈને સાંભળેલા અર્થનું મનન કરે છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

નિદિધ્યાસન, ઉપનિષદ, પ્રવોધોદય અને વિષ્ણુમક્તિ.

નિદિધ્યાસન—(પ્રવેશ કરીને) ભગવતી વિષ્ણુભક્તિએ આજ્ઞા કરી છે,
 કે ‘છાંતી રીતે વિવેક સાથે ઉપનિષદને અમારો અભિપ્રાય કહેવો’
 અને મુને કહ્યું છે કે ‘તારે પુરુષ (જીવાત્મા)ની પાસે રહેવું.’
 આ દેવી ઉપનિષદ વિવેક અને પુરુષસહિત નજીક ખેંઠાં છે
 માટે એની પાસે જાઉં. (પાસે જઈને મનુષ્યો સાંભળે તેમ ઉપ-
 નિષદને કહે છે.) દેવી વિષ્ણુભક્તિયે કહ્યું છે કે ‘દેવતાઓ સંકલ્પ-
 માંથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને, મેં ધ્યાનના સામર્થ્યથી જાણ્યું છે
 કે તે ગર્ભધારણ કર્યો છે. જંગમનો નાશ કરવો એવો જેનો
 ક્રૂર અભિપ્રાય છે એવી બ્રહ્મવિધાનામની કન્યા તારા ઉદરમાં છે
 અને પ્રજોષોદય એવા નામનો પુત્ર પણ છે’ તેમાં વિધાનામની
 કન્યાને સંકર્ષણવિધાએ મનની અંદર ખેંચી લેજે અને પ્રજો-
 ષોદયને વિવેકસહુવર્તમાન પુરુષનેવિષે સંક્રમણ કરજે (મેલજે)
 તે પછી મારી પાસે આવજે.

ઉપનિષદ—જેવી દેવીની આજ્ઞા. (એમ કહી વિવેકસહિત નીકળી
 જાય છે.)

નિદિધ્યાસન—(પુરુષમાં પ્રવેશ કરે છે.)

પુરુષ—(નિદિધ્યાસનનો અનુભવ કરે છે.)

નેપથ્યમાં—આશ્ચર્ય! આશ્ચર્ય! ઘણાં તેજસ્વી માળાઓથી વિજ્ઞાનીની પેઠે સર્વે દિશાઓમાં પ્રકાશ કરતી, અને પ્રત્યક્ષ જેમાં હાડકાં કૂટી જાય છે એવાં મનનાં હૃદયને બેઢીને નીકળેલી આ પ્રભાવિધારપ કન્યા, કામ ક્રોધાદિક સેવકોસહિત મોહને ગળી જઈને પોતે પણ અંતરધ્યાન થઈ જાય છે, અને આ ઉત્તમ પ્રબોધોદય પુરુષમાં પ્રવેશ કરે છે.

(એવામાં પ્રત્યોષોદય પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રબોધોદય—જે પ્રત્યોષનો ઉદય થયે સ્વાભાવિક પ્રકાશ કરીને નાશ કરેલું ત્રિલોકીરૂપ જગત્ તર્કના વિષયરૂપ થતું નથી, (તર્કથી જાણાતું નથી) જેમકે આ જગત્ શાથી સંયુક્ત છે? શાથી વ્યાપ્ત છે? શું વ્યાપ્ત છે? શું દૂર કર્યું? શું લીધું? શું કાઢ્યું? શું ઠીક કર્યું! શું લય કર્યું? શું છે? શું નથી? ઇત્યાદિ નાનાપ્રકારના તર્કો, જેથી લય થાય છે તે પ્રત્યોષોદય હું છું. (આમ તેમ ફરીને) આ રહ્યા પુરુષ, પેહેલાં હું એની પાસે જાઉં. (પાસે જઈને) ભગવાન્! પ્રત્યોષોદય આપને નમન કરે છે.

પુરુષ—(ઉત્સાહથી) આવ પુત્ર! મુને મળ.

પ્રબોધોદય—(મળે છે.)

પુરુષ—(આનંદસહિત) અહો! અંધારાનું પટળ જેણે નાશ કરેલ છે એવું જાણે સવાર હોયની? તેમ અજ્ઞાનરૂપ અંધારાનો પડદો જેણે નાશ કરેલ છે એવું પ્રત્યોષરૂપ આ સવાર પડ્યું. કેમકે મોહરૂપ અંધારાને મટાડી, વિકલ્પરૂપ નિંદ્રાને તણ દઈને, કોઈ અનિર્વચનીય પ્રત્યોષરૂપ ચંદ્રનો ઉદય થયો છે, કે જેણે કરીને શ્રદ્ધા, વિવેક, મતિ, શાંતિ, ચમ આદિ જગત્નું રૂપ તે, આ વિષ્ણુરૂપ પ્રકાશે છે, અને તે વિષ્ણુરૂપ હું છું એમ જાણાય છે. સર્વ પ્રકારે ભગવતી વિષ્ણુભક્તિના મતાપથી હું કૃત્યકૃત્ય છું, કે જે ઇશ્વરેચ્છાથી કોઈ માણસ કે જાડનો સાથે સંગ થઈ ગયો તોપણ પ્રયોજન ન હોવાથી તેને કાંઈ પુછ્યાવિના, દિશા અને વિદિશામાં પ્રયોજનવિના ફરતો ફરતો, રાગદ્વેષને મેલી દઈ,

ભય શોક તથા પ્રારબ્ધથી જુદી જાતિનાં કર્મનાં ફળનો ભોગ અને મોહ, એ સર્વ જોનાં મટી ગયાં છે અને સાચકાળ જ્યાં થાય ત્યાંજ જેતું ઘર છે, એવો હું તત્કાળ મુનિ (મનશીલ) થઈશ.

(એટલામાં વિષ્ણુભક્તિ પ્રવેશ કરે છે.)

વિષ્ણુભક્તિ—(હર્ષસહિત પાસે આવીને) આપણા મનોરથ ઘણે કાળે આજ પૂરા થયા છે, કે જેથી શત્રુ જેના શાંત થઈ ગયા છે એવા વિવેકને હું જોઉં છું.

પુરુષ—દેવી વિષ્ણુભક્તિના પ્રતાપથી ન થઈ શકે તેવું શું છે? (એમ કહી પગમાં પડે છે.)

વિષ્ણુભક્તિ—(પુરુષને ઉડાડે છે) પુત્ર! ઉભો થા, કહે હવે તારૂં બીજું શું પ્રિય કરે?

પુરુષ—દેવિ! મોહરૂપ શત્રુઓ અથવા કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર આદિ શત્રુઓ જેણે નાશ કર્યા છે, એવો વિવેક કૃત્ય કૃત્યપણાને પામ્યો, (વિષ્ણુભક્તિના પ્રસાદથી સૈન્યસહિત મહા-મોહને નાશ કરીને માનવતા વિવેકે અલ્પવિદ્યાને અરે પ્રબોધને ઉત્પન્ન કર્યો) અને આપે મને નિર્મળ અને સદા આનંદરૂપ પદનેવિષે (જીવન્મુક્તિનાં લક્ષણુવાળાં અવિનાશિ પરબ્રહ્મ પદનેવિષે) સ્થાપ્યો; એથી બીજું શું પ્રિય છે? (અર્થાત્ એથી બીજો કંઈ પુરુષાર્થ નથી.) તોપણ આ ભરતપુત્રનાં વાક્યપ્રમાણે થાઓ.

‘જગત્માં જેટલી જાંઘએ તેટલી વૃષ્ટિને વરસાદ વરસાવો, નાનાપ્રકારના દેશના અને રાજ્યના ઉપદ્રવ જેના ગળી ગયા છે એવા રાજાઓ પૃથ્વીને પાળો, તત્વના સાક્ષાત્કારથી જેનું અજ્ઞાન ટળી ગયું છે એવા જ્ઞાનીજનો, પુષ્પનીમાળા આદિ વિષયો, મમત્વ અથવા અભિમાન, અને ભયરૂપ જેમાં કાદવ છે એવા સંસારરૂપ સાગરને તરી જાઓ.’ (સર્વે જાય છે.)

इति श्रीकृष्णमिश्रविरचित प्रबोधचंद्रोदय नाटकनो

अंक छठो संपूर्ण.

